

А. В. Петраускас, Д. В. Бібіков, В. Г. Івакін, С. В. Павленко

ДОСЛІДЖЕННЯ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО КУРГАНУ ПОБЛИЗУ с. ТЕПЕНИЦЯ (до питання про кургани з кам'яними конструкціями у Середньому Подніпров'ї)

У статті публікуються результати досліджень кургану з кам'яною обкладинкою у насипі, здійснені Житомирською експедицією на курганному могильнику поблизу с. Тепениця Олевського району у 2015 р. Подається історія досліджень курганів із кам'яними конструкціями в насипі на території Середнього Подніпров'я (у Житомирському Поліссі та на Пороссі). Розглянуті основні гіпотези щодо походження не характерної для слов'янської й давньоруської поховальної обрядовості традиції обкладання камінням курганних насипів та етнічної приналежності населення, що залишило після себе дані пам'ятки.

Ключові слова: Житомирське Полісся, Поросся, Уборть, курганний могильник, поховальний обряд, кам'яні конструкції, кромlex, крепіда, панцир, кенотаф, підплитові поховання, давньоруський час, західні балти, ятвяги, дреговичі, кочівники.

Влітку 2015 р. Житомирська археологічна експедиція здійснила планові дослідження курганного могильника в ур. Довга Нива поблизу с. Тепениці Олевського району Житомирської області. Роботи проводилися за відкритим листом с. н. с. Інституту археології НАН України, к. і. н. А. В. Петраускаса, загоном у складі В. Г. Івакіна, Д. В. Бібікова, С. В. Павленка та студентів-практикантів Житомирського державного університету імені Івана Франка. У результаті археологічних робіт досліджено та вивчено курган, що містив конструкцію з каменю у насипі (Петраускас та ін. 2016).

Археологічні дослідження кургану в ур. Довга Нива. Курганна група розташовується в приблизно 800 м на північний схід від середньовічного городища в ур. Бабина Гора (азимут 47°), на протилежному правому

березі р. Уборть, в 850 м на північний схід від залізничного мосту через Уборть (азимут 22,5°) та в 950—980 м на захід від комплексу бувших колгоспних будівель на північно-західній околиці с. Тепениця (рис. 1: 2).

Група займає ділянку останцевого підвищення тераси правого берега р. Уборть, розміром близько 40 × 40 м, що топографічно домінує над оточуючою територією (рис. 2). Ділянка в основному вкрита негустим сосновим лісом. З північного сходу ділянку останця від плато відділяє неглибока балка, що далі на схід переходить у заліснений рівчак, напевне, антропогенного походження. Зі сходу помітне незначне пониження тераси, по якому проходить ґрунтова дорога, що веде із с. Тепениці до залізничного мосту через Уборть. Із заходу природні схили останця, густо вкриті чагарниками й молодими березами, стрімко понижаються до сучасного русла ріки, а з південного заходу — до заплави (рис. 3), утвореної вигином річища Уборті.

Нині на ділянці простежуються вісім насипів. Виразно помітно п'ять насипів, висотою від 0,5 до 1,2 м, діаметром 6—8 м. Ще три насипи, ледь помітні над рівнем сучасної поверхні, висотою 0,2—0,3 м, майже повністю розповзлись. Більшість насипів задерновані, частина поросла соснами, в деяких помітні сліди старих задернованих ям.

Курганна група, разом з іншими поховальними пам'ятками, розташованими на захід від с. Тепениця (могильник на північно-західній околиці села та окремих курган біля залізниці) (рис. 1: 2—4), внесені до Реєстру археологічних пам'яток Житомирської області (рішення № 22 від 21.01.1983 р., охоронний № 2530). На пам'ятки складено охоронний паспорт № 1.3.2530—2.6.16 від 10.01.1979 р.

Рис. 1. Місце розташування пам'яток в околицях Олевська — Тепениці: 1 — городище в ур. Бабина Гора, 2 — могильник в ур. Довга Нива (Стрільбище); 3 — могильник на північно-західній околиці с. Тепениця; 4 — окремий курган біля залізниці

Пам'ятку обстежував М. Б. Щукін у 1976 р., В. О. Місяць у 1978 р. (саме він склав пам'яткоохоронну документацію), а в 2013 р. розвідку провела Східно-Волинська експедиція ІА НАН України (С. В. Павленко і А. П. Томашевський).

Цікаво, що М. Б. Щукін не зафіксував на ділянці останця курганної групи. У звіті про проведені дослідження дослідник констатує, що на підвищенні помітні залишки вогневих позицій та бліндажів часів Другої світової війни, й відзначає, що в східній частині майданчика вирізняється насип правильної форми, схожий на невеличкий курган. М. Б. Щукін припускав, що на даному останці могло існувати городище, хоча слідів укріплень ним простежено не було. На ділянці останця (пункт 2, Уборть-Тепениця) дослідником знайдено фрагмент вінця ліпної кераміки, близького до кераміки пражсько-корчакської культури (варіант 2 за І. П. Русановою), а в закладеному шурфі, на глибині 45 см, зафіксовано залишки культурного шару потужністю до 15 см і фрагменти гончарної кераміки давньоруського часу. За 100 м на південь, в заплаві біля підніжжя ос-

танця, на полі засіяному пшеницею було зібрано декілька фрагментів грубої ліпної кераміки з домішкою піску і жорстви в тісті (Щукін 1976а, с. 3, рис. 3—6; 1976b, с. 7—8).

У 1978 р. директор Житомирського музею В. О. Місяць зафіксував шість курганів, один із яких був розкопаний скарбощукачами до половини насипу. Дослідник, на жаль, не наводить розмірів курганів власне цього могильника, а подає узагальнені дані щодо висоти та діаметрів насипів усіх трьох груп на західній околиці с. Тепениця. Відповідно до пам'яткоохоронного паспорту¹, ця місцевість мала й іншу назву — ур. Стрільбище.

Під час археологічної розвідки 2013 р., здійсненої за програмою «Зводу пам'яток історії та культури України по Житомирській області» (Павленко, Томашевський 2014, с. 124), у цій групі зафіксовано сім курганів та вперше складено її окомірний план (рис. 2).

Для досліджень влітку 2015 р. обрано курган у східній частині могильника, що найкраще зберіг первісну округлу форму. Його насип мав

1. Звітна документація цих досліджень не відома.

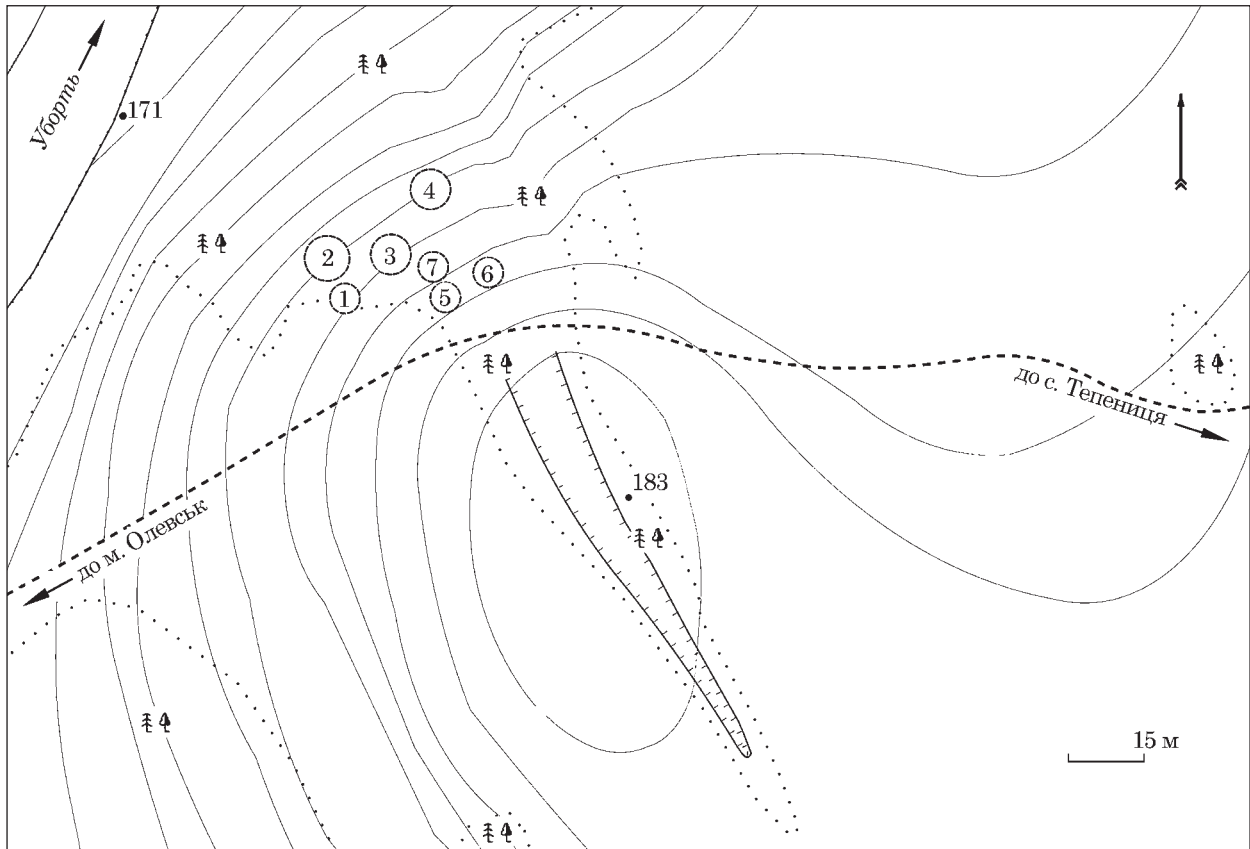

Рис. 2. План могильника в ур. Довга Нива (Стрільбище); за Павленко, Томашевський 2013

висоту 0,8 м при діаметрі 4,8 м (рис. 4). Курган вирішено досліджувати під знос, попередньо залишивши дві стратиграфічні бровки (за методом секторів).

Одразу під шаром дерну було виявлено кам'яну обкладку («панцир»), що повністю перекривала тіло кургану. Складено її переважно з сірого граніту, але траплялись також окремі уламки кварциту, пісковика, тощо. Зауважимо, що в підшві насипу знаходилися кам'яні глиби великого розміру, ближче до вершини розмір кам'яних уламків зменшувався (рис. 5—7). Загалом під час розбору кам'яного «панциру» нараховано понад 550 каменів різного розміру. Цікаво, що поміж гранітними уламками обкладки та в насипі кургану виявлено кілька кремінних виробів, що може свідчити про існування поряд або на місці останця стоянки доби каменю.

Насип кургану складався зі світло-жовтого супіску, з якого походить кілька дрібних грубих фрагментів стінок, ймовірно, ліпного посуду. На рівні давньої поверхні в центральній частині насипу зафіксовано підсіпку з сірого супіску діаметром 2,9 м, заввишки до 0,3 м. В нижній частині підсіпки виявлено два великі фрагменти кружального горщика (рис. 8: 1). Нижче підсіпки знаходився материк, що являв собою суміш піску та сіруватої гранітної крихти — продукту руйнування гранітних виходів корінного берега Уборті. Жодних залишків по-

ховання (решток кістяка чи могильної ями) не виявлено, незважаючи на те, що по всій площі розкопу материк було контрольно прокопано на 40 см нижче рівня підсіпки (давнього горизонту).

На рівні материка зафіксовано курганий ровик у вигляді двох дугоподібних відрізків завширшки 0,8—1,1 м, завглибшки до 0,65 м (рис. 5). Окремо варто зупинитися на перетині ровика. Зазвичай цей елемент підкурганних поховань фіксується значно заплілим. У даному ж випадку, завдяки вищевказаним особливостям материка, стінки ровика були майже вертикальними. Можливо, саме такою була первісна форма значної частини ровиків середньовічних курганів. З ровика походить кілька фрагментів грубих, вірогідно ліпних, стінок.

У південно-східному секторі розкопу ровик перерізала яма 1. Досліджено лише частину даного об'єкту, що знаходилась в межах розкопу. Із темно-сірого гумусованого заповнення ями походять уламки тонкостінного кухонного посуду XVII—XVIII ст. У північно-східному секторі розкопу зафіксовано яму 2. Заповнення ями аналогічне заповненню курганного ровика, тому точно встановити як співвідносились ці об'єкти між собою та який із них виник раніше, не вдалося. У заповненні ями 2 знайдено кілька фрагментів кружального товстостінного посуду (включаючи один фрагмент вінця і уламок стінки, орнаментовані хвилякою).

Рис. 3. Фото останця, на якому розміщується курганний могильник, з південного заходу, від заплави р. Уборть

Рис. 4. Фото кургану до початку досліджень, вид із південного заходу

Керамічну колекцію, отриману під час досліджень кургану, проаналізував н. с. ІА НАН України А. М. Оленіч. Вона досить малочисельна і представлена кількома типами керамічних виробів двох хронологічних періодів — ранньосередньовічного та ранньомодерного.

Два значних фрагменти невеликого кружального горщика з раструбоподібною верхньою частиною походять із піщаної підсипки

на рівні давнього горизонту. Профіль вінця S-подібний, добре відігнутий назовні, зовнішній контур підрізаний під прямим кутом, горизонтальна площина також зарівнена. Шийка добре виражена, плечико — дугоподібне, також добре виражене. Поверхню тулуба прикрашено лінійним орнаментом. Лінії нерівні, виконані недбало, ймовірно орнамент вкривав не менше 2/3 поверхні виробу (рис. 8: 1).

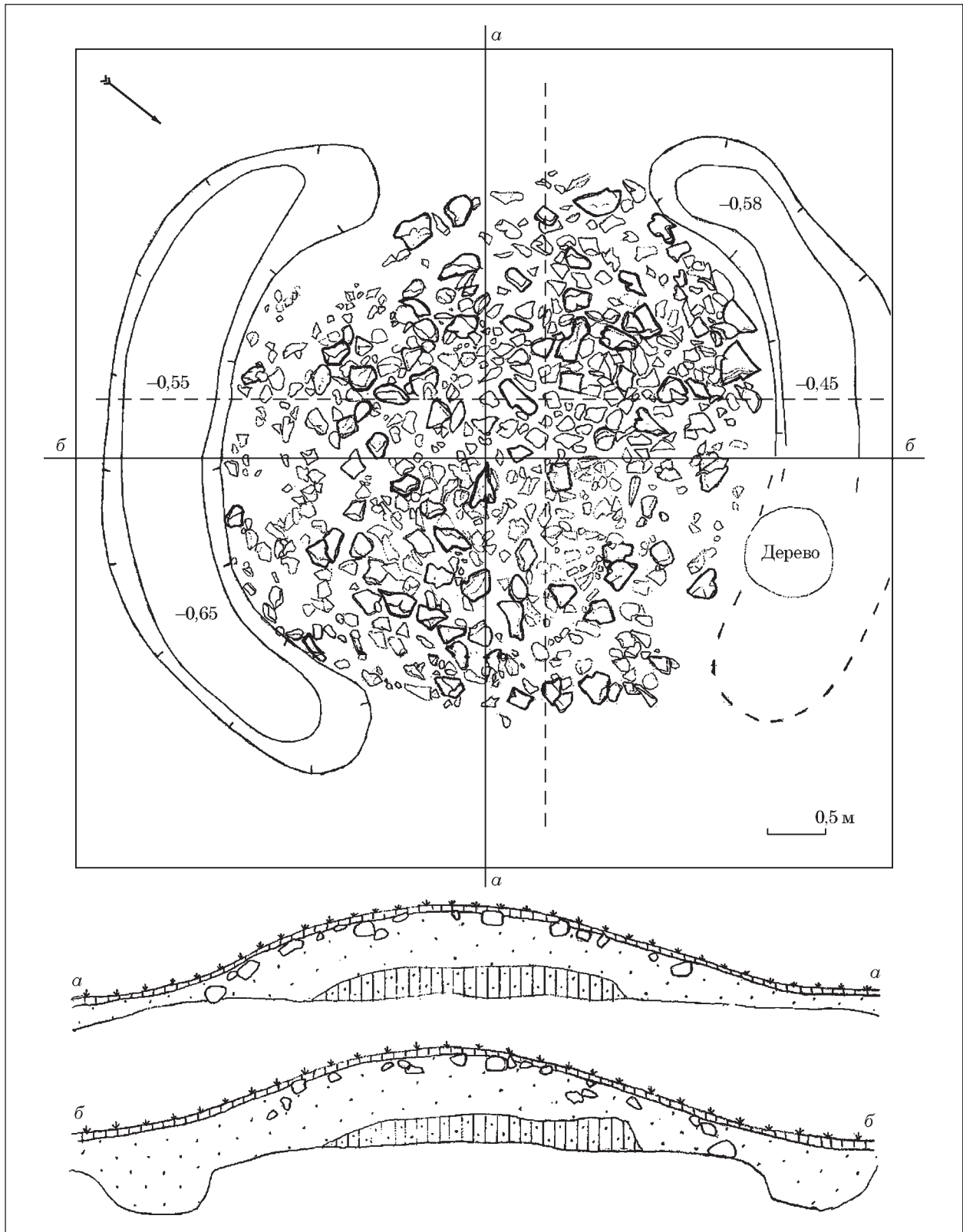

Рис. 5. План та розрізи дослідженого кургану

Пошук аналогій, даному зразку керамічного посуду, приводить до кількох груп кераміки, що побутувала на Житомирському Поліссі та сусідніх територіях впродовж давньоруського часу. Так, характер орнаментатії та спосіб профілювання вінчика може бути пов'язаний з групою

ранньокружальної кераміки, що зустрічається на давньоруських городищах X ст. в західній частині Білоруського Полісся. Наприклад, даний фрагмент може бути віднесений до профілів групи Б городища Франтопіль (Іов 1992, с. 40, рис. 1). Орнаментатія поверхні та гори-

Рис. 6. Панцир із каменів у північно-східній частині насипу кургану

Рис. 7. Південно-східна частина насипу кургану під час досліджень

зонтально відтягнутий зрізний вінчик подібний до горщиків типу 1Д, виділеного М. В. Малевською-Малевич для кераміки із Новогрудка (Малевская-Малевич 2005, с. 31—33, рис. 8: 1). Однак, слід зауважити, що S-подібний профіль з яскраво вираженим відхиленням назовні може бути пов'язаний і з групою кераміки, датованої в межах XIII ст. й характерної для те-

риторії Погориння та Житомирського Полісся. Для прикладу, подібна кераміка представлена в заповненні житла 15 південно-східної частини городища Дорогобуж (Прищепа 2011, с. 73).

Із заповнення ями 2 походить один фрагмент вінчика кружального товстостінного посуду. Ще два фрагменти аналогічних стінок орнаментованих хвилюкою були виявлені у

курганному ровику (рис. 8: 2). Колір тіста жовто-сірий, плямистий, випал виконано при достатній температурі, черепок міцний. Домішки в тісті традиційні: жорства та слюдистий пісок. Найбільший інтерес представляє фрагмент верхньої частини середньовеликого горщика, з ймовірно округлим плечем та слабко вираженою шийкою. Вінчик оформлений у вигляді потовщення з вертикальним зрізом. Даний зразок найбільш подібний до зразків кружалної кераміки типу VIII за типологією В. О. Петрашенко (1992, с. 66). Вінця подібного типу досить широко представлені на різноманітних пам'ятках пізньорайковецького та раньодавньоруського часу. Для прикладу, вони переважають серед керамічного матеріалу в заповненні будівлі 7 посаду городища 1 літописного Іскоростеня (Звіздецький 2008, с. 53). Фрагмент може бути датований в межах кінця IX — першої половини X ст. Кілька грубих фрагментів стінок із насипу кургану за характером тіста не відрізняються від зразків, що походять із ями 2 та курганного ровику.

У заповненні ями 1 знайдено розвал тонкостінного горщика жовто-сірого кольору. Вінчик виробу вертикальний, трошки відігнутий назовні, довгий, тонкий край заглажено. Внутрішня частина шийки плавна, добре заглажена. На одному з фрагментів міститься слід відбитої ручки. Випал добрий, міцний, в тісті візуально фіксуються домішки жорстви та ймовірно слюдистого піску (рис. 8: 3). За зовнішніми ознаками горщик найбільш близький до кухонної кераміки кінця XVII — XVIII ст. (див. напр.: Квітницький та ін. 2013, с. 185—187, рис. 9—10).

Зважаючи на суперечності у датуванні керамічного комплексу кенотафу, авторський колектив не дійшов єдиного висновку щодо культурно-хронологічної характеристики пам'ятки. Спорудження кургану можна віднести до двох хронологічних періодів: кінця IX — першої половини X ст. та другої половини XIII — XIV ст. Прояснити ситуацію повинні подальші дослідження даної курганної групи.

Слід зазначити, що синхронного курганним групам поселення на правому березі р. Уборть на захід від с. Тепениці досі не знайдено. Найближчою поселенською пам'яткою доби середньовіччя залишається городище в ур. Бабина Гора на північно-східній околиці Олевська. Цікаво, що обидві визначені ймовірні дати побудови кургану загалом співпадають із хронологічними етапами будівництва Олевського городища: рубіж IX — X ст. — зведення первинного укріплення з невисоким, до 2 м, валом із дерев'яними конструкціями та XIV—XV ст. — укріплення й дошипка валу до висоти 5—6 м (вірогідно, повторне заселення) (Петраускас та ін. 2013, с. 200).

Варто звернути увагу на ще одну обставину. Якщо прийняти датування кургану після-

Рис. 8. Кераміка: 1 — фрагмент верхньої частини горщика із підсипки, зафіксованої в центрі кургану на рівні давнього горизонту; 2 — фрагменти вінця та стінки із заповнення ями 2; 3 — фрагмент верхньої частини горщика із заповнення ями 1

монгольським часом, ширше другою половиною XIII — XIV ст., враховуючи профілювання фрагменту верхньої частини горщика із піщаної підсипки, слід припустити спорудження кургану людністю, що в цей час продовжувала ховати покійників у курганних насипах. Загальноприйнятою є думка, що на території південно-руських земель курганний обряд зникає на межі XII—XIII ст. (Седов 1982, с. 106; Моця 1990, с. 108; 1993, с. 46, 95). Цілком імовірно, курганний насип є пам'яткою прийшлого населення з регіонів, в яких продовжували сповідувати обряд поховання в курганах, з яким можна пов'язати перебудову укріплень городища в ур. Бабина Гора. Інакше слід припустити, що курганний обряд зберігався в деяких регіонах, принаймні Житомирського Полісся, і в другій половині XIII ст.

Історія дослідження курганів з кам'яними конструкціями в насипі у Середньому Подніпров'ї. На території Житомирського Полісся кургани, при спорудженні яких використовувався камінь, вперше виявлені на початку XX ст. Улітку 1902 р. члени історичної секції Товариства дослідників Волині, під керівництвом Я. В. Яроцького, провели археологічну розвідку курганних пам'яток в середній течії р. Уборть, на ділянці від с. Підлуби на півдні до с. Суцани на півночі. В околицях м. Олевська Я. В. Яроцький виявив і дослідив три курганні могильники з кам'яними обкладками в конструкції насипу: в ур. Нови-

на на північний схід від містечка, на лівому березі р. Уборть та в ур. Під Одрами і Довга Нива, поблизу с. Тепениця, на правому березі р. Уборть (Яроцький 1903, с. 173, 183).

В ур. Новина, на північний схід від Олевського городища, в 80 сажнях (близько 170 м) від берегу Уборті, досліджено два кургани конічної форми, діаметром 7,8 та 6,4 м, заввишки 1,4 та 1,1 м, окружністю 20 та 19 м відповідно. З усіх сторін насипи курганів були оточені каменями, що розміщувались по колу на відстані одного сажня один від одного. У першому кургані виявлені два кістяка, на глибині 0,73 та 1,2 м (очевидно від поверхні насипу), що лежали на спині, орієнтовані головою на захід, в другому — одиночне поховання на поверхні давнього горизонту. З матеріалів знайдено фрагменти гончарного посуду та крем'яні знаряддя (Яроцький 1903, с. 186—187).

Майже навпроти попередньої групи, в 70 сажнях (близько 150 м) від правого берегу р. Уборть в ур. Довга Нива, Я. В. Яроцький дослідив інший курганий могильник, що нарахував 16 поховальних комплексів (ще два насипи розташовані окремо на південний схід від групи, а на полях між ними і групою були зафіксовані ледь помітні сліди від розораних курганів). Кургани конічної форми, діаметром від 6,0 до 9,0 м, висотою 0,6—1,1 м, насипи оточені ровиками. Розкопками досліджено шість курганів: у двох виявлені подвійні поховання, у чотирьох — одинарні (із залишками домовини та залізних цвяхів). Кістяки знаходились на горизонті, на спині, орієнтовані головою на захід. У насипах зафіксовані зольні прошарки, окремі вуглики, фрагменти кераміки. Інвентар поховань: мідні скроневі кільця із заходячими один за інший кінцями, бронзові каблучки із витой джгутом проволочки, намистини-підвіски із низькопробного срібла, багатогранна сердолікова намистина, два мідні колючка, пряслице із талькового сланцю, зуби тварини, фрагменти кераміки та цілі (?) форми з відігнутими вінцями, орнаментовані горизонтальними лініями та «зап'ятыми и зигзагами», кремінні знаряддя (Яроцький 1903, с. 187—190).

Каміння у насипі зафіксоване лише в одному кургані. На вершині, відразу під дерновим шаром, знаходились тонкі плитоподібні камені, проміжки між якими були заповнені уламками гранітів різної форми. У центрі насипу над кістяком знаходився камінь великого розміру видовженої форми. На цьому ж рівні зафіксовані уламки менших розмірів біля голови та ніг похованого. Під кістки ніг було покладено ще три великі фрагменти. Оскільки курган знаходився на схилі, Я. В. Яроцький пояснив таку конструкцію спробою горизонтально вирівняти положення домовини з небіжчиком. В інших насипах зафіксовано тільки дрібні гранітні уламки. Такі ж фрагменти гранітів знаходились у великій кількості на ділянці навколо мо-

гильника (Яроцький 1903, с. 187—188, прим. 2 на с. 188).

У трьох верстах від м. Олевська по дорозі до с. Тепениці, в ур. Під Одрами у 1902 р. виявлено дві групи курганів: західну (19 поховальних комплексів) та східну (7 курганных насипів). Розміри курганів: діаметр від 7,5 до 10,3 м, висота — 0,8—1,4 м, окружність — 21—28 м. Більшість насипів оточені ровиками (Яроцький 1903, с. 183—186). Окомірний план цього могильника, виконаний Я. В. Яроцьким, зберігся у фондах Житомирського обласного краєзнавчого музею, опублікований О. О. Тарабукінін (Тарабукін 2013, с. 234—235, рис. 3).

Розкопано шість курганів західної групи: два кургани містили по три поховання, один — парне поховання, решта — одинарні. Кістяки розташовувались на давньому горизонті. П'ять поховань орієнтовані головою на захід, одне на схід. У трьох поховальних комплексах зафіксовані залишки від дерев'яних гробовищ, ще в трьох залізні цвяхи від домовин. У поховальних комплексах знайдено багато жіночих прикрас: скроневі кільця (іноді з синіми скляними намистинами), трьохшипні сережки з низькопробного срібла, каблучки, підвіска з філігранню, гудзики. В одному похованні, окрім скроневих кілець, знайдено намисто з 200 скляних потрійних та подвійних намистин (позолочені, синього, зеленого та жовтого кольору) та два бронзові наручі «восточной работы». Фрагменти грубої гончарної кераміки, зрідка орнаментовані паралельними горизонтальними лініями, зафіксовані в трьох курганах. Кам'яну кладку в два ряди (один на іншому), висотою 0,2 м, зафіксовано в насипі тільки одного кургану, з північної сторони. Зовні підосви насипу цього ж кургану розміщувався по колу ряд каміння (Яроцький 1903, с. 183—184).

На сьогодні, через різницю в даних щодо назв урочищ¹, місцерозташування пам'яток та кількості насипів, досить складно атрибутувати курганні групи, досліджені Я. В. Яроцьким в районі Олевська — Тепениці, з могильниками, що зберіглися. Група в ур. Новина, на лівому березі Уборті, поблизу городища нині не існує. Могильник біля комплексу колгоспних господарчих будівель на північно-західній околиці сучасного с. Тепениця з великою долею вірогідності можна ототожнити із однією з груп, очевидно із західною, могильника в ур. Під Од-

1. Сучасному населенню невідомі назви та місцерозташування ур. Під Одрами. Більшість місцевих мешканців плутається в чіткій локалізації ур. Стрільбище. Не зовсім зрозумілими є межі ур. Довга Нива. Зокрема, М. Б. Щукін стверджував, що дане урочище займає весь простір на захід від західної околиці с. Тепениця до річища Уборті. Він також вказує, що місцеве населення майже повністю змінилося після Другої світової війни (Щукін 1976а, с. 3—4).

рами¹. Досить спокусливо ототожнити групу в ур. Довга Нива, на якій проведені дослідження у 2015 р., з однойменною групою Я. В. Яроцького. Але цьому суперечить різне розташування пам'яток: група досліджена 1902 р. розміщувалась в 150 м від берегу Уборті, тоді як сучасний могильник займає ділянку безпосередньо на краю тераси правого берега ріки.

Того ж року Я. В. Яроцький зафіксував курганну групу в ур. Вишеньки, поблизу с. Зубковичі (нині Олевського р-ну Житомирської обл.). На той час група нараховувала 24 курганні насипи. Головною особливістю курганів були: «...камни, которые то окаймляют более или менее неправильным рядом подошву кургана, то попадают в самой насыпи, иногда даже как существенная ее часть» (Яроцкий 1903, с. 177). Розміри курганів: діаметр від 7 до 12 м, висота — 1,3—1,8 м, окружність — 21—30 м. Усього в групі курганів, що розташовувалися в чотири ряди із заходу на схід, розкопано вісім насипів.

Особливо вирізнявся курган, що знаходився на деякій відстані від основної групи: в його конструкції по контуру насипу, під дерновим шаром та незначним прошарком піску, зафіксовано кам'яну обкладку-стінку з двох рядів червоних гранітів заввишки 0,84 м. Ця кладка оточувала поховання в ґрунтовій ямі, глибиною 0,62 м. Вершина та схили насипу кургану на час дослідження були пошкоджені скарбощукачами, але, за свідченнями місцевих селян, вони теж були обкладені камінням. Таким чином, цілком можливо, що весь насип кургану був вкритий кам'яним «панциром» (Яроцкий 1903, с. 177—178, прим. 2 на с. 177).

У розкопаних курганах головної групи теж були знайдені камені: найчастіше фіксувалися безсистемно розміщені в тілі насипу гранітні уламки, але були зафіксовані й сліди конструкцій. Так, в підшві насипу одного з курганів, зафіксовані два ряди уламків крупнозернистих гранітів, розміщених симетрично з західного та східного боку насипу, один навпроти одного. В іншому кургані, на рівні похованого горизонту, виявлена грубо отесана гранітна плита (25 × 16—20 × 3—5 см) та декілька безформних уламків, що прикривали могильну яму. У підшві цього ж кургану уламки різної величини розміщувалися безсистемно (Яроцкий 1903, с. 178).

У досліджених курганах зафіксовані одиночні поховання, окрім одного парного. Поховані

лежали нижче горизонту, на спині, орієнтовані головою на захід. У половині поховань фіксувалася підсіпка із білого піску під кістяком, зрідка — сліди зітлілої деревини. За поховальним інвентарем (прості скроневі кільця з мідного дроту та фрагменти з скляними намистинами, мідні кільця на пальцях, сережки-підвіски з циліндричними намистинами із низькопробного срібла, прості й виті каблучки з мідного дроту, бронзові гудзики у формі гирьки, уламки грубої неорнаментованої кераміки з червоної глини, фрагменти горщиків із жовтої глини із відігнутими краями, орнаментовані горизонтальними паралельними і зигзагоподібними лініями) автор досліджень датував могильник XI ст. (Яроцкий 1903, с. 179, прим. 1)².

У с. Лопатичі (нині Олевського р-ну Житомирської обл.), на могильнику розташованому біля сільського кладовища в ур. Кургани, Я. В. Яроцький дослідив два кургани. В обох зафіксовані одиночні поховання (жіноче та чоловіче) в ямі на значній глибині нижче рівня давнього горизонту, обидва орієнтовані головою на захід. Кістяки покладені на спині в домовинах обкладених в декілька шарів берестю. Інвентар: бронзове скроневе кільце, два витих перстня із мідного дроту, намистина із низькопробного срібла, два фрагменти кремню, кусочок смоли, фрагменти кераміки. Загалом група нараховувала сім курганів «середніх розмірів», навколо яких зафіксовані кільцеві ровики. На час досліджень в основі насипів знаходилися лише окремі брили каміння, але за переказами селян, раніше каміння розміщувалось навколо всієї підшви кожного із курганів. Про кам'яні конструкції в тілі насипу не згадується (Яроцкий 1903, с. 182—183)³.

У насипі одного із чотирьох розкопаних Я. В. Яроцьким курганів на могильнику в ур. Зеленець (інша назва — ур. Млинище) поблизу с. Рокитне (нині райцентр Рівненської обл.), що налічував 69 курганів, на глибині 0,3 м виявлена кам'яна плита, але обставини знахідки детально не розкриті (Яроцкий 1903, с. 191, прим. 5).

У 1904 р. три кургани з кам'яною обкладкою дослідив О. А. Фотинський на могильнику в ур. Княже поблизу с. Хутір Мокляки (нині Ємільчинського р-ну Житомирської обл.). Курганна група нараховувала близько 20 насипів, більшість з яких уже на той час втратили свою

1. Могильник на північно-західній околиці сучасного с. Тепениця обстежений у 1976 р. М. Б. Щукінін. Дослідник нарахував 10 насипів, один розкопав (Щукин 1976а, с. 3—4). В. О. Місяць зареєстрував 17 насипів у двох групах: 10 та 7 курганів, на полі та в лісі відповідно (ділянки підпорядковувались різним господарствам). Під час розвідки Східно-Волинської експедиції 2013 р. зафіксовано 18 значно поруйнованих і деформованих насипів. Площа могильника використовується місцевими мешканцями для звалища сміття.

2. Пам'ятку обстежив В. О. Місяць у 1978 р., зафіксував три насипи (звітна документація, окрім пам'яткоохоронного паспорту відсутня). У 2013 р. оглянули розвідкою А. П. Томашевський і С. В. Павленко. Збереглися два насипи: перший висотою до 1,5 м, при діаметрі 10 м; другий — висотою близько 1,3—1,5 м, розмірами 7 × 4,5 м. Насипи пошкоджені, поли підрізані.

3. Роботами Східно-Волинської експедиції ІА НАН України 2013 р. встановлено, що курганный могильник не зберігся.

первісну форму і розпливлися, а деякі були частково розорані (Фотинский 1904, с. 229).

У першому кургані, висотою в пів аршини та діаметром окружності 20 аршин (близько 0,35 та 14,2 м відповідно) зафіксована кремація на місці поховання. Кострище було «завалене» уламками крупнозернистого граніту, вагою близько 8—12 кг, і засипане землею. Під час досліджень другого, майже розораного насипу, на рівні давнього горизонту знайдено сильно пошкоджений чоловічий кістяк, орієнтований по лінії схід—захід. Навколо покійника зафіксована викладка (?) з дрібних каменів. На думку дослідника, більша частина кам'яної конструкції була пошкоджена оранкою. В перших двох похованнях з супровідного інвентаря знайдено лише дрібні фрагменти гончарної неорнаментованої кераміки. У третьому кургані під верхнім шаром кам'яної кладки також виявлено деформований під тиском кам'яної конструкції чоловічий кістяк, орієнтований у напрямку південний схід — північний захід. Біля голови похованого знайдено дерев'яне відро з залізними дужкою і обручами, біля поясу — масивне залізне кресало, а в насипі — залізні цвяхи із слідами дерева (Фотинский 1904, с. 229—231).

Описуючи могильник О. А. Фотинський відзначив особливість, що вирізняла його з поміж решти поховальних пам'яток у верхів'ях Уборті і полягала у тому, що насипи курганів «...сложены из камней, чего нигде почти в окрестностях не замечается». У той самий час дослідник спеціально підкреслює, що два кургани у західній частині могильника були оточені з півдня «стіною із каменів» досить значного розміру (Фотинский 1904, с. 229, 231). Вірогідно, не всі насипи містили видимі конструкції з каменю, оскільки в іншому випадку таке уточнення було б зайвим ¹.

Ще один курган з кам'яною кладкою в насипі оглянув О. А. Фотинський в с. Велика Глумча. Він вирізнявся поміж інших насипів, що не містили видимих каменів, знаходився на селянському городі та слугував місцем поховання нехрещених дітей (Фотинский 1904, с. 231, прим. 1).

Наступний курганний могильник із камінням у насипі на території Житомирщини відкритий через 80 років після досліджень Я. В. Яроцького та О. А. Фотинського. У 1988 р. Б. А. Звіздецький знайшов та обстежив некрополь в ур. Сербина гора поблизу с. Ходурки Новоград-Волинського р-ну. Могильник знаходиться в близько 300 м на південь від села, займає терасу корінного правого берега р. Случ, і складається з двох курганних груп. Перша група налічує 12 кур-

ганів, розмірами 0,7—1 м у висоту та 6,0—7,0 м у діаметрі, розташованих ланцюжком вздовж корінного берега. Друга група з 11 насипів, висотою 0,5—0,6 м при діаметрі 6,0—6,5 м, знаходиться за 250 м на південний захід від попередньої (Звіздецький 1997, с. 229).

За спостереженнями дослідника, усі кургани в обох групах містили камінь в конструкції насипів. Необроблені валуни, дещо сплюсненої форми великих розмірів, знаходились в основі та по периметру насипів, утворюючи навкруги насипу своєрідний кромлех. Каміння зафіксоване і у верхній частині насипів, серед земляної засипки. У ряді випадків земляна підсипка практично відсутня, а каміння є основною складовою тіла курганів, вкриваючи його неначе панцир. На могильнику проведені рятівні дослідження двох курганів, поруйнованих скарбощукачами за допомогою бульдозера. В обох випадках зафіксовані безінвентарні чоловічі поховання за обрядом інгумації у підкурганних ямах, глибиною 1 та 0,7 м. За керамікою, знайденою у відвалах зруйнованих насипів, поховання датовані часом не пізніше кінця XI — початку XII ст. (Звіздецький 1997, с. 229—230).

У 1996—1999 рр. Житомирська експедиція ІА НАН України під керівництвом Б. А. Звіздецького провела дослідження курганних могильників з кам'яними обкладинками у складі комплексу археологічних пам'яток поблизу с. Городець на західній околиці Словечансько-Овруцького кряжу. До складу цього археологічного комплексу входять три курганні групи: могильник 1 (верхній) — розташовується на південний захід від двох городищ та укріпленого посаду і нараховує понад 70 насипів; могильник 2 (нижній) — знаходиться за 1,5 км від попереднього, нижче по схилу від неукріпленого селища, нараховує 23 насипи; могильник на північний захід від с. Антоновичі — знаходиться південніше від могильників Городця (через яр і плато), але становить з ними єдиний комплекс, нараховує до 40 збережених насипів ².

Усього на трьох могильниках комплексу Б. А. Звіздецький розкопав вісім курганів: п'ять насипів (№ 13, 16а, 37, 42, 66) на могильнику 1 та один (№ 3) на могильнику 2 біля с. Городець та два кургани (№ 23, 35) на могильнику біля с. Антоновичі. З восьми досліджених курганів, лише у двох, в кургані 37 могильника 1 поблизу Городця та у кургані 35 могильника поблизу Антоновичів, виявлені залишки кістяків поганої збереженості (інгумації). Обидва поховання знаходились в підкурганних ямах, глибиною до

1. В околицях сучасного с. Хутір Мокляки відомо ще три курганні могильники: в центрі села в ур. Старі Могилки, на північній околиці біля колгоспного двору та на південний захід від села в ур. Примаччина (дані пам'яткоохоронної документації), які, однак, не містять каменів в конструкції насипів.

2. Детальніше комплекс археологічних пам'яток поблизу с. Городець розглянули в окремій публікації А. П. Томашевський і С. В. Павленко (2008, с. 156—196). Там само викладено історію досліджень складових комплексу, у тому числі курганних могильників. Уперше на наявність у складі комплексу курганів з кам'яними конструкціями в насипі звернув увагу В. О. Місяць (1961, с. 5—6).

0,8 м. В кургані 16а могильника 1 біля Городця, на глибині 0,1—0,15 м від рівня давнього горизонту, зафіксовані кальциновані кістки з попелом та вугіллям. Залишки кремації знаходились у неглибокій ямі, діаметром 0,3 м. У чотирьох курганах (№ 13, 42, 66, могильника 1 та кургану 3 могильника 2 біля Городця) кістяки не знайдені. Щоправда, у двох з цих курганів нижче рівня давнього горизонту зафіксовані підкурғанні ями, прямокутної та підквадратної в плані форми, глибиною 0,6—0,7 та 0,8—0,9 м. Очевидно, кістяки в цих курганах не збереглися через несприятливі умови ґрунту.

У чотирьох курганах зафіксований різноманітний інвентар: шість залізних цвяхів та розвал горщика Х ст. із врізним лінійним орнаментом (курган 16—а, Городець, мог. 1), дрібні фрагменти кераміки Х—ХІ ст. (курган 37, Городець, мог. 1), цвяхи та уламки кераміки Х ст. (курган 66, Городець, мог. 1), три бронзові скроневі кільця з 8-побідними закінченнями прикріпленні до шкіряної накладки (курган 35, Антоновичі).

Сім насипів містили кам'яні конструкції, кромлехи-крепиди, складені з червоного оверуцького кварциту. У кургані з кремацією (№ 16а) зафіксовано лише один ряд каменів, розміщених по периметру в основі насипу. У інших курганах конструкції були складені в декілька ярусів й досягали висоти 0,4—0,5 м. В курганах могильника біля с. Антоновичі кварцитова обкладинка досягала висоти половини насипу. Розміри каменів становили від 0,2 до 0,4—0,5 м. В основі насипу знаходились кварцити більших розмірів (Звіздецький 1999, с. 367—369, рис. 1—4; Звіздецький 2002; 2005; Звіздецький 2008, с. 26, 29—31; Томашевський, Павленко 2008, с. 159—160, табл. 1).

Восени 2013 р. в рамках робіт за програмою «Зводу пам'яток історії та культури Житомирської області» Східно-Волинська експедиція ІА НАН України здійснила розвідки на території сучасних Ємільчинського та Олевського р-нів Житомирської обл. (Павленко, Томашевський 2014), у ході яких були обстежені відомі пункти з кам'яними обкладками. Зокрема, з метою уточнення інформації про розміри, склад комплексів, точної прив'язки та моніторингу стану збереженості, оглянуті вже загадані могильники на західній околиці с. Тепениця та могильник в ур. Вишеньки поблизу с. Зубковичі. Також здійснено пошуки поховальних пам'яток, відомих за роботами Я. В. Яроцького та О. А. Фотинського, в околицях сс. Лопатичі, Хутір Мокляки та В. Глумча. У результаті встановлено, що в цих населених пунктах курганні могильники з кам'яними обкладками дотепер не збереглися.

Окрім того, під час розвідок виявлені та обстежені нові, не відомі раніше могильники з курганами, в конструкції насипів яких зафіксоване каміння: курганні групи на кладовищах

сс. Озеряни та Юрово, в ур. Кургани на північний захід від с. Жубровичі (всі Олевського р-ну) та дві групи в ур. Кургани і ур. Високе на північний захід від с. Чміль (Ємільчинського р-ну). Всі пам'ятки розташовані в басейні р. Уборті чи її правих допливів — річок Перги, Слепетинки (інша назва — Радча) та Теліни. На кладовищі с. Озеряни кам'яні валуни зафіксовані в полах трьох з п'яти курганів. В групі, що нараховує вісім насипів, на сільському кладовищі с. Юрово тільки один курган змістив каміння в насипі. З п'яти курганів могильника поблизу с. Жубровичі, чотири насипи пошкоджені давніми і свіжими грабіжницькими ямами, в яких помітні брили каміння. Насипи обох курганів в ур. Високе, розташованого на північний захід від с. Чміль містили кам'яні валуни. Чимало курганів могильника в ур. Кургани, що нараховує 82 насипи, в околицях того ж села, попсовані грабіжницькими ямами. У цих ямах, а також в полах насипів принаймні дев'яти курганів помітні кам'яні брили й уламки. Враховуючи зовнішні ознаки курганних груп, можна припустити датування цих могильників давньоруським часом. Наявність каміння, переважно сірого пісковика та сірого граніту, може свідчити про присутність кам'яної обкладки в конструкції насипів цих некрополів.

На закінчення огляду історії досліджень поховальних пам'яток з специфічними конструктивними особливостями курганних насипів у Житомирському Поліссі наведемо декілька спостережень та узагальнень.

1. На сьогодні відомо 18 могильників, в конструкції курганних насипів яких зафіксовано наявність каміння (рис. 9).

2. Ці пам'ятки не займають якоїсь окремої компактної території. Ареал розповсюдження курганів з кам'яними конструкціями в насипах обмежується р. Случ на півдні, р. Льва на заході і охоплює басейн р. Уборті і вододіл Уборті — верхнього Ужа на сході. Більшість з могильників розташовані в басейні верхньої та середньої течії р. Уборть: як безпосередньо на узбережжі Уборті, так і в верхів'ях та побережжі її допливів — Перги, Слепетинки (Радчі), Теліни, Словечни. Один могильник знаходиться на узбережжі р. Случ (Ходурки), ще один в басейні р. Бунев, правого допливу р. Льви (Рокитне).

3. На цій території пам'ятки такого типу розміщуються поряд (сусідять) із могильниками, що складаються виключно з курганів із простими земляними насипами. Більше того, за попередніми підрахунками, останні кількісно переважають.

4. Очевидно, що тільки на трьох могильниках, — біля сс. Ходурки (ур. Сербина гора), Хутір Мокляки (ур. Княже) та Лопатичі (ур. Кургани), всі зафіксовані насипи включали конструкції з каменю. На трьох могильниках археологічного комплексу поблизу с. Городець переважна більшість курганів містить

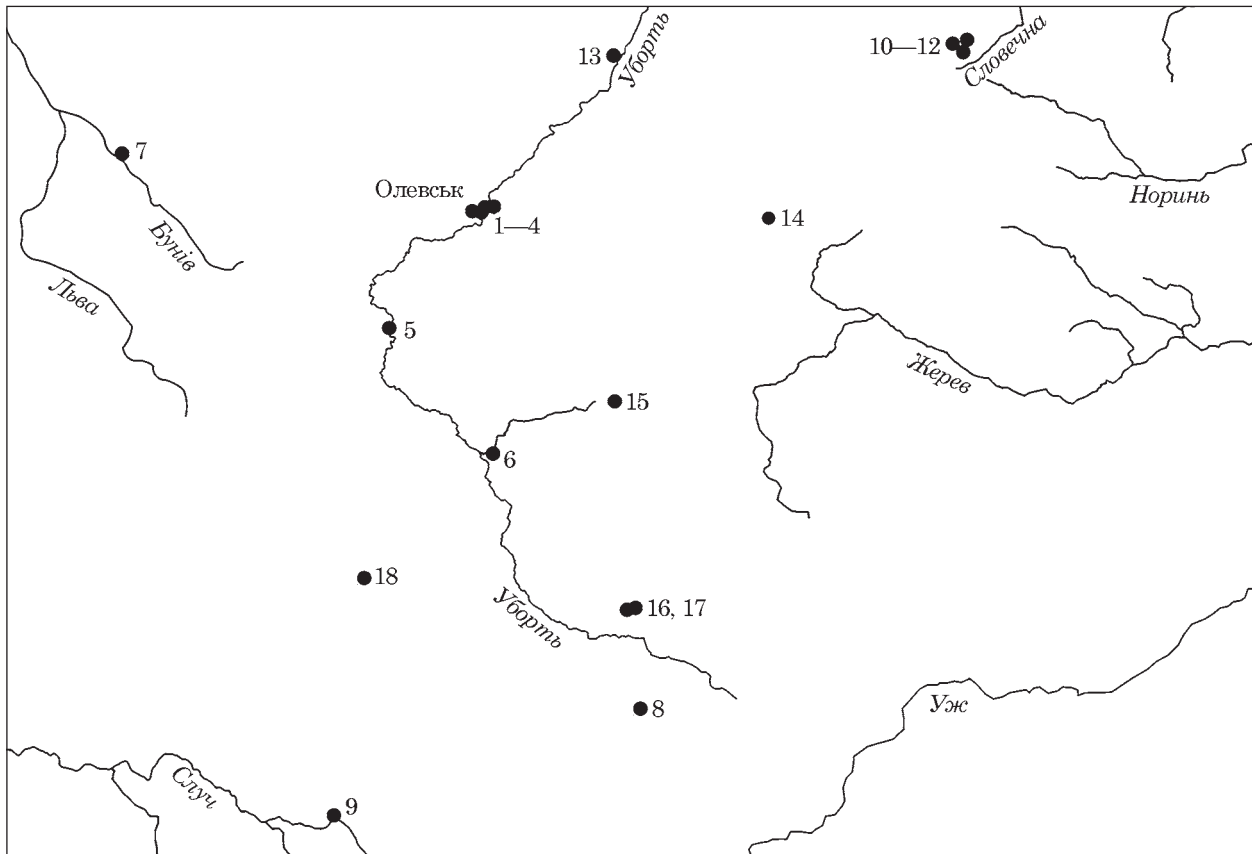

Рис. 9. Карта розповсюдження курганних могильників із кам'яними конструкціями у насипі на території Житомирського Полісся: 1—4 — Олевськ (ур. Новина), Тепениця (ур. Довга Нива, ур. Під Одрами, ур. Довга Нива—Стрільбище); 5 — Лопатичі (ур. Кургани); 6 — Зубковичі (ур. Вишеньки); 7 — Рокитне (ур. Зеленець); 8 — Хутір Мокляки (ур. Княже); 9 — с. Ходурки (ур. Сербина гора); 10, 11 — Городець (могильник 1 і 2); 12 — Антоновичі; 13 — Юрове; 14 — Озеряни; 15 — Жубровичі (ур. Кургани); 16—17 — Чміль (ур. Кургани, ур. Високе); 18 — Велика Глумча

кам'яні конструкції. Можливо, що кургани з камінням переважали на могильнику в Зубковичах (ур. Вишеньки). На інших пам'ятках такі кургани є радше виключенням та фіксуються поряд з насипами без використання каміння (наприклад, В. Глумча, Рокитне та ін.).

5. На 12 із 18 могильників розкопками досліджено всього 42 кургани (із понад 300 відомих). Із них у 29 комплексах зафіксоване використання каміння. Ще на шістьох могильниках розкопки не проводились. В цих групах відомо більше 100 курганів, і в 20 з них візуально зафіксоване каміння у насипах.

6. В досліджених курганах зафіксовані різні способи використання каміння: конструкції (кромлехи-крепіди), в яких кам'яні валуни й брили є основною складовою і вкривають насип по всій площі, неначе панцир; кам'яні обкладинки в один чи декілька рядів по периметру насипу, що сягають до половини чи 2/3 висоти кургану; конструкції в підшві насипу, розміщені не по всьому периметру кургану, лише з декількох сторін, часто симетричні; конструкції, що оконтурювали поховання; плити й фрагменти каменів, що накривали могильну яму; плити та уламки зафіксовані під похованням (в голові, ногах та по бокам), що могли слугувати опорою

для домовини; безсистемно розміщені в тілі насипу чи біля вершині валуни і уламки каміння. Різні варіанти кам'яних конструкцій зафіксовані в курганах на одній і тій же пам'ятці.

7. Для спорудження насипів використовувались різні види каменю: пісковик, гранітоїди, кварцити.

8. У курганах з кам'яними конструкціями в насипі фіксуються різні типи обряду поховання (часто в межах одного могильника): кремація на місці поховання, кремація на стороні з перепохованням у неглибокій ямі, інгумації на давньому горизонті, інгумації нижче горизонту в підкурганних ямах, кенотафи (?). Досліджені одинарні та парні поховання, найчастіше орієнтовані головою на захід, але в поодиноких випадках (Тепениця, Хутір Мокляки) — на схід¹. Часто в похованнях знайдено залишки домовини або залізні цвяхи.

9. Обряд поховання супроводжується типово слов'янським інвентарем і не видає якихось

1. В. В. Седов припускав, що поховання зі східною орієнтацією, зафіксовані на Волині, в окремих курганних могильниках ареалу волинян, зумовлені балтською традицією (Седов 1982, с. 98). Про етнічну приналежність населення, що залишило кургани з кам'яними обкладками див. нижче.

іноетнічних рис матеріальної культури, що відмічали вже перші дослідники пам'яток — Я. В. Яроцький та О. А. Фотинський. Більшість насипів супроводжуються концентричними ровиками, що є ознакою курганів слов'янського та давньоруського часу.

10. Кераміка як в курганах з кам'яними обкладинками, так і в земляних насипах без неї, в межах одного могильника є абсолютно ідентичною за своїми техніко-типологічними ознаками.

11. Найбільш ранніми серед пам'яток такого типу, очевидно слід вважати некрополь біля с. Хутір Мокляки (ур. Княже) та курганний могильник I археологічного комплексу біля с. Городець, які Б. А. Звіздецький датував X — другою половиною X ст. (Звіздецький 1997, с. 232; 1999, с. 369). Традиція використання каміння при спорудженні курганних насипів спостерігається на цій території протягом XI—XII ст., і, можливо, в деяких мікрорегіонах зберігається до другої половини XIII ст. (Тепениця, курган досліджений у 2015 р.).

12. Б. А. Звіздецький помітив кореляцію між датуванням комплексів та конструкціями насипів: у раніших курганах кам'яна обкладка є потужнішою і споруджується з кількох ярусів каміння, охоплюючи тіло кургану на третину чи навіть на половину його висоти (Звіздецький 1999, с. 370; Звіздецький 2002, с. 36; 2005, с. 283).

У Середньому Подніпров'ї, окрім басейну верхньої та середньої течії р. Уборть та Словечансько-Овруцького кряжу, кургани з кам'яними обкладинками в конструкції насипу відомі на території літописного *Поросся*, в басейні рр. Росі та Роставиці (рис. 10). Найбільш значні поховальні пам'ятки такого типу знаходяться в околицях с. Буки Сквирського р-ну Київської обл. Ще в середині XIX ст. І. І. Фундуклей наводить дані про 913 кур-

ганів в околицях села, розміщених групами по 30—60 насипів. З них, за підрахунками автора, 372 кургани (40,74 %) мали кам'яні конструкції: «...обложены вокруг диким, плоским камнем» (Фундуклей 1848, с. 46). Пізніше цю інформацію, слово в слово, повторив Л. І. Похилевич (Похилевич 1864, с. 199).

В. Б. Антонович виділяв в околицях Буків декілька основних курганних груп: в ур. Майорщина на південний захід від села (23 насипи), в ур. Строківщина на північний схід (біля 150 курганів), в ур. Могилки за Берізками на північ (178 насипів), в ур. Замок поблизу городища (42 кургани), біля слободи Краснянки на північний захід від села (9 курганів) та на захід від Буків при дорозі до с. Єрчики (42 насипи). Тільки для групи в ур. Майорщина дослідник зробив примітку, що кургани «обложены камнями» (Антонович 1893, с. 25). У 1887 р. В. Б. Антонович дослідив 33 кургани в ур. Могилки за Берізками: 15 з них (№ 6—12, 18—20, 23, 26, 28, 31—32) мали кам'яну конструкцію, складену із валунів середнього розміру, розміщених по колу в основі насипу в один ряд. У підосві насипу кургану 21 зафіксовано лише три валуни, а в насипі кургану 26, на глибині 0,6 м від вершини виявлені вісім каменів, складених купою на жорні. На думку дослідника, кам'яна обкладка споруджувалась для укріплення насипу кургану (Антонович 1893, с. 25—28). Цікаво, що відсоток курганів з кам'яною конструкцією серед розкопаних В. Б. Антоновичем в одному конкретному могильнику (45,45 %) співставний із відсотком таких комплексів від загальної кількості курганів, зосереджених в околицях с. Буки, за підрахунками І. І. Фундуклея (40,74 %).

У 1930 р. дослідження курганних груп в околицях с. Буки проводила В. Є. Козловська. Нею розкопано п'ять курганів в ур. Могили-

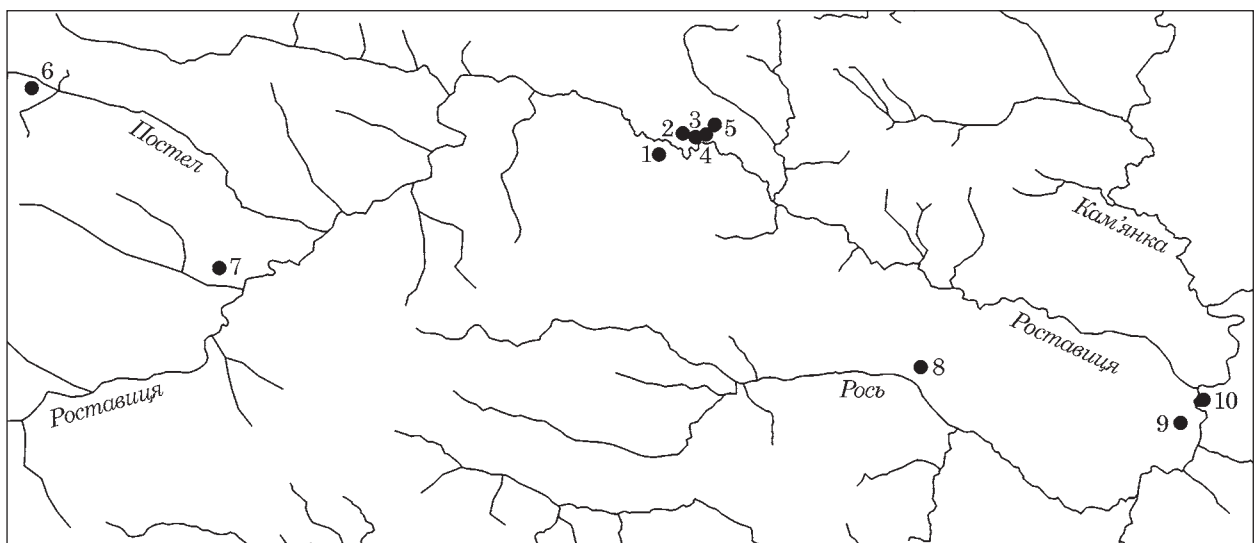

Рис. 10. Карта розповсюдження курганних могильників із кам'яними конструкціями у насипі на території Поросся: 1 — Буки (ур. Майорщина), 2 — Буки (ур. Строківський ліс); 3 — Буки (ур. Замок); 4 — Буки (ур. Порохове); 5 — Буки (ур. Могилки за Берізками); 6 — Вчорайше; 7 — с. Ягнятин; 8 — Шамраївська Стадниця; 9 — Городище; 10 — Пилипча

ки за Берізками (на початок 1930-х рр. відоме під назвою ур. Могилки у полі, збереглися 65 насипів), два кургани в ур. Строківський ліс (ур. Строківщина В. Б. Антоновича) та один насип в ур. Замчище (окрім цього насипу інші кургани на той момент були розорані). Насипи усіх досліджених у 1930 р. комплексів були оточені по колу кам'яними валунами. В центрі насипу одного кургану, на вершині, знайдено плаский камінь поставлений на ребро. Зафіксовані одинарні тілопокладення (в одному випадку парне) у дерев'яних домовинах в підкурбанних ямах (Козловська 1931, арк. 6—7).

У 1975 р. на північній околиці с. Буки в ур. Порохове досліджене підплитове поховання, датоване XII—XIII ст. Кістяки дорослого і підлітка виявлені у могильній ямі, розміром $2 \times 0,9$ м, орієнтовані довгою віссю по лінії північний схід — південний захід. У північно-східній частині могильну яму зверху перекривала кам'яна плита, розміром 70×60 см. Біля неї знайдено три валуни, розміром 35×30 см. Поховання пошкоджене під час оранки, тоді ж, ймовірно, було виорано плиту, що перекривала південно-західну частину ями. Оскільки на цій місцевості часто виорювались кам'яні плити, дослідники зробили припущення про існування в ур. Порохове ґрунтового могильника із підплитовими похованнями (Круц, Моця 1975, с. 43—44, рис. 30: 1—2).

У 1986 р. дослідження курганних пам'яток в околицях с. Буки проведені експедицією ІА АН УРСР під керівництвом Р. С. Орлова. Обстежено два могильника. На території Буківського лісництва виявлено великий курганний некрополь, що нараховував 384 насипи в п'яти компактних групах. На думку авторів досліджень, цю пам'ятку слід ідентифікувати із могильником в ур. Строківський ліс: Р. С. Орлов вважав, що В. Б. Антонович врахував лише одну групу великого могильника, що знаходилась на околиці лісового масиву. Інша пам'ятка, в ур. Могилки, нараховувала 49 насипів, значно попсованих грабіжницькими розкопками та господарчою діяльністю, що розміщувались у двох групах. Ця пам'ятка тотожна могильнику в ур. Могилки за Берізками В. Б. Антоновича (Орлов, Звиздецкий 1986, с. 4—5).

У 1986 та 1988 рр. розкопано шість курганів в ур. Строківський ліс та один в ур. Могилки. У трьох досліджених курганах в першому могильнику під насипом на рівні горизонту зафіксовано кам'яну конструкцію у вигляді кола, діаметром більше 3 м, з гранітних необроблених плит, поставлених руба, розмірами $70 \times 50 \times 20$ — $20 \times 20 \times 10$ см. Проміжки між плитами забутовані дрібним камінням. У двох курганах у кам'яному колі були зафіксовані розриви, шириною 1—1,5 м. Поховання здійснені в могильних ямах, за християнським обрядом: випростані на спині, головою на північний захід. Поховання майже безінвентарні. Комплекси датовані XI—XII ст.

(Орлов, Звиздецкий 1986, с. 4—5; Іванченко, Покас 1989; Іванченко 2004, с. 112).

Таким чином, поблизу с. Буки існувало принаймні шість курганних некрополів та один ґрунтовий могильник. Документовано досліджено ¹ всього 48 курганів (із них у 27 комплексах зафіксовано кам'яну обкладинку в конструкції насипу) та одне підплитове поховання.

Ще один могильник, на якому В. Б. Антонович зафіксував кургани із кам'яними обкладинками, розташовувався на північній околиці м. Вчорайше (нині Ружинського р-ну Житомирської обл.), біля дороги в напрямку м. Павлочі. На кінець XIX ст. із 150 курганів збереглися близько 20 насипів: більшість комплексів були знищені православним та католицьким кладовищами, зруйновані під час прокладання дороги. У групі В. Б. Антоновичем розкопано чотири кургани. Один із насипів (№ 15) містив великі валуни в підшві, вибрані селянами ще до початку археологічних робіт. Інший курганний могильник, із 150 курганів, знаходився на південь від містечка в ур. Кулишівка (Антонович 1893, с. 5, 34—37; 1895, с. 59). Т. М. Мовчанівський, що проводив розвідки в околицях містечка у 1929 р., вже не знайшов збережених курганів (Павленко, Павленко 2017, с. 152).

Кургани, з кам'яними валунами, розташованими по колу в основі насипу, зафіксовані в кінці XIX ст. поблизу сс. Шамраївська Стадниця (нині с. Тарасівка), Городище та Пилипча (нині всі Сквирського р-ну Київської обл.). Могильник в Стадниці знаходився північніше села, по дорозі до с. Шамраївки, нараховував 15 насипів. Група з 50 курганів, невеликого розміру, розташовувалась на захід від с. Городище. Могильник Пилипчі знаходився на березі р. Рось і нараховував 19 насипів. Судячи із опису всі кургани містили видимі кам'яні конструкції. 1891 р. сім насипів біля Шамраївської Стадниці досліджені Вітковським, знайдено безінвентарні інгумації. На могильнику біля Пилипчі у 1865 р. провів розкопки граф Браницький (в одному із курганів знайдені кістяки коня та вершника у обладунку), а у 1891 р. вісім насипів дослідив В. Б. Антонович (зафіксовані трупопокладення, орієнтовані на захід, в домовинах) (Антонович 1895, с. 52—53). З того часу дані пам'ятки, наскільки нам відомо, археологічно не обстежувались.

У 1928 р. розкопки десяти курганів могильника на північ від м. Ягнятин (нині Ружинського р-ну Житомирської обл.) провів директор Бердичівського заповідника Т. М. Мовчанівський. Під час досліджень встановлено, що усі насипи курганів мали типову будову: на 2—3 пгтиках від вершини фіксувалась «...система плесковатих каменів, що утворюють подібність кола» (Мов-

1. Слід згадати про аматорські розкопки поміщика Абрамовича, який за інформацією В. Б. Антоновича, розкопав близько 100 насипів у 1857 р. Результати цих робіт не відомі (Антонович 1893, с. 25).

чанівський 1928, с. 4; Павленко, Павленко 2017, с. 149, прим. 2). Польова документація досліджень, детальні описи розкопаних комплексів, не збереглися. Про обряд поховання та кам'яні конструкції в курганах відомо в загальних рисах із невеликої публікації в місцевій газеті. Цікаво, що у 1870-х рр. В. Б. Антонович на цій пам'ятці дослідив 16 курганів. У жодному з насипів кам'яна обкладинка не зафіксована. На той час могильник нараховував орієнтовно 1000 курганів й за оцінкою дослідника був найбільшим за кількістю насипів курганним некрополем в Київській губернії (Антонович 1893, с. 1, 30—34).

Таким чином, на території Поросся відомо дев'ять курганних могильників із курганами, що містили кам'яну конструкцію в насипі та один ґрунтовий могильник із підплитовими похованнями в ямах (рис. 10). За досить приблизними підрахунками в цьому регіоні на кінець XIX ст. було відомо близько 500 окремих курганів з видимими зовні ознаками наявності кам'яної конструкції в насипі. Усього на п'яти пам'ятках досліджено 78 курганних насипів, із них в 37 курганах зафіксовані камені в насипах (Розкопки Абрамовича на могильниках с. Буки, Вітковського в Шамраївській Стадниці, Браницького та В. Б. Антоновича в Пилипчі достатньо не документовані). Більшість комплексів досліджені наприкінці XIX — в першій третині XX ст. В курганах фіксувалась переважно кам'яна конструкція у вигляді кола, що опоясувала насип в основі підосви кургану або повністю знаходилась під насипом, оконтурюючи підмогильну яму. В кількох комплексах виявлені окремі валуни в тілі насипу та плити в його центральній частині. Досліджено лише одне підплитове поховання ґрунтового могильника. Обряд поховання типових для слов'янського населення: переважно одиничні тілопокладення на спині, орієнтовані головою на захід (з незначними відхиленнями). Супроводжуючий інвентар також типовий для слов'янських і давньоруських поховальних пам'яток.

Гіпотези щодо походження курганів з кам'яними обкладками. Вже перші дослідники курганів з кам'яними конструкціями в насипі окреслили дві основні гіпотези щодо походження такого типу пам'яток. Перша полягала в тому, що кургани з кам'яними обкладками є місцевою традицією, що сформувалась завдяки наявності на території Середнього Подніпров'я значних виходів каменю. Таким чином, присутність кам'яних конструкцій в курганах сприймалась не етнічною, а практичною ознакою (укріплення насипу для збереження форми). Одним із перших цю гіпотезу сформулював О. А. Фотинський, який не сумнівався у слов'янському походження досліджених ним курганів в басейні Уборті (Фотинський 1904, с. 230, 231). Вірогідно схилявся до неї і В. Б. Антонович, який вважав, що кам'яні кромлехи курганів Поросся слугували для укріплення насипу (Антонович 1893, с. 25). Т. М. Мовчанівський ніяк не пояснював

присутність кам'яної конструкції в досліджених ним курганах Ягнятина, але відносив могильник до пам'яток слов'янського населення (Мовчанівський 1928, с. 4).

Інша гіпотеза полягає в тому, що використання каменю в насипах курганів не є характерною рисою для слов'янського поховального обряду¹, отже, слід припускати, що дані пам'ятки залишені представниками іноетнічного населення в результаті інфільтрації чи переселення окремих етнічних груп на територію Середнього Подніпров'я. Зокрема, вже І. І. Фундуклей шукав аналогії курганам в Буках серед старожитностей Прибалтики, Скандинавії, Великобританії (Фундуклей 1848, с. 46). Перший дослідник курганів в околицях Олевська Я. В. Яроцький, вказував на подібність поховального обряду досліджених ним курганів старожитностям Волинського Полісся, але врахувавши знайдені ним в похованнях крупнозернисті намистини у формі малини, характерні для могильників дреговичів, не виключав культурних впливів з території Білоруського Полісся (Яроцький 1903, с. 193).

С. Шамрай чи не вперше спробував поєднати обидві гіпотези. Він, слідом за О. А. Фотинським, пояснював використання каменю у поховальних пам'ятках басейну Уборті сприятливими геологічно-сировинними умовами місцевості. У той самий час, аналізуючи форми та розміри курганних насипів цього регіону та особливості поховального обряду, вказував на відмінності із іншими територіями древлян, і, слідом за О. В. Яроцьким та В. З. Завітневичем (який вважав кургани з похованнями на горизонті дреговицькими), пояснював їх впливами дреговичів. Кам'яні кромлехи курганів у Буках С. Шамрай вважав кочівницькою традицією (Шамрай 1928, с. 23—24).

Власне, зважаючи на знахідки в окремих курганах (не тільки з кам'яними обкладками) в басейні Горині та Уборті намистин дреговицького типу, В. В. Седов припускав наявність в цьому регіоні окремих поселень дреговичів (Седов 1963, с. 116).

Окремі курганні поховальні пам'ятки з кам'яними конструкціями в насипі були відомі на території Білоруського Поміання з кінця XIX ст. У 1950—70-х рр. в результаті проведених масштабних досліджень курганних старожитностей на території Білорусі, Литви та Польщі з'ясовано, що подібні кам'яні кургани, датовані кінцем I — початком II тис. н. е., розповсюджені на території Брестського Побужжя, Білоруського Поміання, південної Литви, Ли-

1. Загалом, за підрахунками О. П. Моці для пам'яток південно-руських земель, каміння у конструкції курганів зафіксоване лише трохи більше ніж в 1 % усіх досліджених насипів. В ґрунтових могильниках використання каменю зафіксоване в більш ніж 8 % усіх досліджених комплексів (Моця 1990, с. 21, 55; 1993, с. 21, 32).

товського Занімання і деяких районів північно-східної Польщі. В межах вказаної території В. В. Седов виділив ареал проживання західно-балтської групи племен, відомої за давньоруськими літописами як ятвяги (Седов 1964; 1982, с. 119—122; 1987, с. 411—419; 1989).

І. П. Русанова, аналізуючи курганні старожитності Середнього Подніпров'я, чи не вперше звернула увагу на те, що кургани з кам'яними конструкціями в басейні Уборті (відомі на той час три групи в околицях Олевська — Тепениці, могильники в Зубковичах, Лопатичах та біля Хутора Мокляки ¹) мають аналогії з кам'яними курганами XI—XIII ст. у басейні рр. Німану та Західного Бугу — племінної території ятвягів, виділеної В. В. Седовим. Дослідниця звернула увагу на спільні риси обидвох груп пам'яток, а саме: облаштування кам'яних конструкцій, майже безінвентарні інгумації на горизонті та в підкурганних ямах, типовий слов'янський інвентар. Взагалі І. П. Русанова вважала, що убортські могильники залишені різноплеменним населенням (Русанова 1966, с. 12—13).

Надалі цю тезу підтримав В. В. Седов. Дослідник зауважив, що кам'яні кургани басейну Уборті не мають аналогій у курганних старожитностях південно-західної групи східних слов'ян. Натомість, подібні кам'яні конструкції, трупопокладення на горизонті та в підкурганних ямах, типовий слов'янський інвентар, східна орієнтація кістяків (релікт балтського поховального обряду), знахідки металевих крупнозернистих намистин дреговицького типу, знаходять аналогії у курганах XI—XIII ст. на території Брестського Побужжя та Верхнього Понімання. Власне ці курганні старожитності В. В. Седов не вважав ятвязькими пам'ятками. На його думку, на цій території, в результаті слов'янської колонізації, впродовж XI—XIII ст. формується особлива етнографічна група на основі місцевого балтського (ятвяги) і прийшлого слов'янського (кривичі, волиняни, дреговичі) населення, для якої характерні кам'яні кургани і слов'янська поховальна обрядовість ². Могиль-

ники Уборті, в яких зафіксовані кургани з використанням каменю у насипі, В. В. Седов вважав змішаними пам'ятками, залишеними місцевим древліанським населенням та переселенцями із північних територій (Седов, 1970, с. 80—81; 1982, с. 105; 1987, с. 414, 417; 1999, с. 281—282).

О. П. Моця погоджується з думкою В. В. Седова, що частина комплексів волинських могильників залишена дреговицько-ятвязьким населенням, в цілому повторюючи аргументацію дослідника (Моця 1987, с. 120; 1993, с. 136—137).

Б. А. Звіздецький, слідом за В. В. Седовим, пов'язує досліджені ним на Житомирщині кургани з кам'яними обкладинками із слов'янізованими нащадками літописних ятвягів. Наявність каменю в насипі він вважав етнічною ознакою, яку не можна пояснити виключно природними умовами регіону. Дослідник слушно зауважив, що в інших регіонах Житомирщини, багатих виходами природного каміння, у цей же час переважають прості земляні насипи. На його думку, ятвяги з'являються у північно-західній частині Житомирського Полісся вже у X ст., за часів Володимира, коли він підкорив якусь їх частину після походу 983 р. Щодо причин переселення балтського населення дослідник не дійшов однозначного висновку. Можливо переселення на нещодавно підкорені території древліанського племінного союзу відбувалось завдяки цілеспрямованій політиці київської великокнязівської влади. Але Б. А. Звіздецький не виключав і прості інфільтрації населення, що освоювало слабо-заселені території у межиріччі Случа—Уборті і Ужа. Ятвяги досить швидко сприйняли основні риси давньоруської матеріальної культури. Виключенням виявився такий консервативний елемент поховального обряду, як традиція обкладання каменями насипу кургану (Звіздецький 1997, с. 232—233; Звіздецький 2002, с. 36—37; 2005, с. 283, 286).

Аналізуючи систему заселення давньоруської Овруцької волості, А. П. Томашевський висловив припущення про те, що археологічний комплекс поблизу с. Городець на західній околиці Словечансько-Овруцького кряжу був військово-адміністративним великокнязівським центром, заселеним в кінці X ст. вихідцями з Прибалтики, а саме ятвягами (таким чином підтримавши точку зору В. В. Седова). Переселенці були покликані стати надійною регіональною опорою в діяльності київської великокнязівської адміністрації щодо докорінного перезаселення підкореної древліанської племінної землі і організації нової поселенської, управлінської, виробничої інфраструктури новоутвореної Овруцької волості. Дослідник вперше звернув увагу, що на території розповсюдження курганів із кам'яними обкладинками на Житомирщині, на початку XV ст. виникають Каменецька та Убортська волості — підлеглі володіння ві-

1. І. П. Русанова невірно віднесла могильник в ур. Княже до с. Андріївчів (нині Ємільчинського р-ну Житомирської обл.), в околицях якого Я. В. Яроцький провів дослідження трьох курганних груп влітку 1903 р. (Русанова 1966, с. 12, табл. II, № 38). Пізніше ця помилка потрапила до узагальнюючих праць В. В. Седова та О. П. Моці.
2. Щодо етнічної приналежності поховальних пам'яток XI—XIII ст. на території Брестського Побужжя та Верхнього Понімання зазначимо, що, наприклад, Ю. В. Кухаренко вважав кам'яні кургани пам'ятками літописних бужан (Кухаренко 1961, с. 12), К. Мусіанович, Т. М. Коробушкіна і І. І. Саливон, П. Ф. Лисенко — дреговичів (Musianowicz 1950—1951, с. 240—241; Коробушкіна, Саливон 1990, с. 142; Коробушкіна 1993, с. 98—107; Лисенко 1991, с. 95), А. В. Квятковська, що розробила типологію кам'яних курганів на території Білорусі, — західним балтам / ятвягам (Квятковская 1996а; 1996b).

ленського капітулу і єпископату (зафіксовані в документах як дар Вітовта під 1412 і 1415 рр.). Очевидно, що етнічно-територіальне накладення цих послідовних історичних явищ не є випадковим. Присутність «балтійського компоненту» серед населення Овруцької волості, за даними А. П. Томашевського, фіксується мовно-лінгвістичними та антропологічними матеріалами, а також деякими особливостями керамічних знахідок, що мають аналогії в колі балтійських старожитностей (Томашевський 2008, с. 59; Томашевський 2008, с. 484; Томашевський, Павленко 2008, с. 165—166).

Не виключали можливості переселення певної частини ятвягів, що були носіями традиції використання каменів в конструкції поховальних пам'яток, на територію Полісся в давньоруський час і А. В. Петраускас та О. А. Коваль. Разом з тим, вони відзначають набагато простішу конструкцію кам'яних споруд та відсутність характерних ознак ятвязького поховального обряду в могилах басейну Уборті у порівнянні з похованнями на етнічних територіях розселення ятвязьких племен. Витоки традицій спорудження кам'яних конструкцій в похованнях та подібність поховального обряду в населення Полісся, Прибалтики і Білорусі дослідники вбачають в схожості умов проживання людності в природних ареалах, для яких характерна наявність великих лісових масивів, виходів каменю різних розмірів і форм серед рівнинної й заболоченої місцевості (Петраускас, Коваль 2014, с. 190—192).

Кам'яні кромлехи в поховальних пам'ятках Поросся І. П. Русанова пояснювала запозиченням елементів поховального обряду кочового населення південноруських степів, а саме половців, для культури яких характерні кам'яні викладки в курганах (Русанова 1966, с. 10).

Цікаво, що дослідники кочівницьких поховальних пам'яток С. О. Плетньова та Г. О. Федоров-Давидов, хоч і виділяють кургани із кам'яними обкладинками в окремі типи кочівницьких поховань (четверта (половецька) група за С. О. Плетньовою та IV тип за Г. О. Федоровим-Давидовим), до своїх переліків кочівницьких комплексів не вносять жодного кургану із згаданих нами вище пам'яток Поросся (Плетнева 1958, с. 173, 179 Федоров-Давидов 1966, с. 120, 260—261). Окрім того, тільки в одному випадку (могили в Пилипчі, дослідження Браницького) в кургані знайдено кістяк коня, — основну ознаку кочівницьких поховань.

Впливом кочівників пояснював появу кам'яних кромлехів у курганах Поросся і О. П. Моця. Втім, він не виключав переселення носіїв такої обрядовості з регіону Житомирського Полісся чи з північних областей Русі. Водночас дослідник припускав виникнення обряду обкладання курганних насипів камінням на Пороссі незалежно, завдяки доступності сировини (Моця 1987, с. 124; 1993, с. 124, 137).

Появу некрополів з курганами із кам'яними конструкціями в насипі та ґрунтового могильника з підплитовими похованнями в ямах поблизу с. Буки на Пороссі Л. І. Іванченко пов'язувала з двома хвилями переселенців із різних областей давньоруської держави. Перша група людності, на думку дослідниці, переселена із західних регіонів і пов'язана з будівництвом городища і початком спорудження Пороської оборонної лінії. Друга хвиля переселенців в Поросся відбулась після половецького набігу 1177 р. (Іванченко 2004, с. 117).

Підплитові поховання в ґрунтових могильниках характерні для Пруто-Дністровського межиріччя (Седов 1982, с. 126—128; Моця 1990, с. 107—108; 1993, с. 32, 94—95; Томенчук 1998, с. 12). Поширення поховань, здійснених у могильних ямах і перекритих плитами, в інших південно-руських землях дослідники переважно пов'язують з переселенцями із вказаного регіону.

Цікаво, що на території Галицько-Буковинського Прикарпаття у 1980 р. було повністю досліджено нетиповий для цього регіону могильник змішаного типу з кам'яними конструкціями в насипах курганів. Пам'ятка розташовувалась в ур. Лука поблизу с. Дністрівка Кельменецького р-ну Чернівецької обл. Могили складалися із двох курганів, поміж якими знаходилась ділянка з п'ятьма ґрунтовими похованнями. Насипи курганів були вкриті значними за розмірами уламками каменю, що утворювали ніби кам'яний щит («панцир»). В одному з курганів виявлене парне поховання чоловіка та жінки, причому чоловіче поховання знаходилося під окремою вимосткою із дрібного каміння. За межами кромлеху виявлені ще два жіночі поховання. В іншому кургані теж зафіксовані чотири кістяки (центрального чоловічий та два жіночі під кромлехом, а також окремий чоловічий за його межами). Усі поховання здійснені в глибоких і значних за розмірами ямах, орієнтовані по лінії захід—схід, здійснені за християнським обрядом. Поховання датовані XII — початком XIII ст. Автор досліджень припустив, що Дністрівський могильник може бути пов'язаний із групою населення західно-балтського походження (ятвягами чи їх слов'янізованими нащадкам) або кочовим населенням галицько-половецького прикордоння (Томенчук 2006, с. 84—91).

Підсумовуючи, зазначимо, що незважаючи на більш як столітню історію досліджень курганних могильників із комплексами, для яких характерні кам'яні конструкції в насипах, на території Середнього Подніпров'я, подібні пам'ятки вивчені недостатньо. Більшість некрополів досліджені ще наприкінці XIX — на початку XX ст. Зауважимо, що не були проведені антропологічні дослідження жодного виявленого кістяка. Курганні могильники з кам'яними конструкціями Житомирського Полісся і Порос-

ся, що виділяються серед поховальних пам'яток південно-руських земель, так і не стали об'єктом як цілеспрямованих польових досліджень, так і окремих аналітичних розвідок.

Вирішення питання походження та етнічної приналежності такого типу пам'яток можливі лише шляхом проведення новітніх фахових комплексних польових досліджень, як розкопок вже відомих, збережених комплексів, так і пошуку нових, не тільки поховальних, а й відповідних поселенських пам'яток, в межах спеціальної програми. Поряд з тим, необхідні розшуки речових колекцій, антропологічних решток та польових матеріалів попередніх досліджень в архівних установах та серед музейних фондів, що дозволить провести новітній аналіз вже досліджених комплексів та некрополів, конструктивних особливостей кам'яних конструкцій вивчених курганів, особливостей поховального обряду, речових знахідок, планіграфії пам'яток, тощо. У результаті ми отримаємо змогу по новому оцінити курганні могильники із кам'яними конструкціями в насипах на території Житомирського Полісся і Поросся, порівняти їх як між собою, так із подібними пам'ятками з території Брестського Побужжя і Верхнього Понімання, Литви та Польщі та з кочівницькими пам'ятками степового населення.

ЛІТЕРАТУРА

- Антонович, В. Б. 1893. *Раскопки в земле древлян*. Санкт-Петербург: Типография И. Н. Скороходова. Материалы по археологии России, 11: Древности Юго-Западного края.
- Антонович, В. Б. 1895. *Археологическая карта Киевской губернии*. Приложение к Т. XV «Древностей». Москва: Типография М. Г. Волчанинова.
- Звіздецький, Б. А. 1997. Кургани з кам'яними обкладками в Житомирському Поліссі. В: Баран, В. Д. (ред.). *Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян*. Київ; Львів: РАС, с. 229-234.
- Звіздецький, Б. 1999. Про деякі підсумки і перспективи вивчення археологічних пам'яток Овруччини. В: Павлюк, С., Глушко, М. (ред.). *Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження*, 2: Овруччина. 1995. Львів: Інститут народознавства НАНУ, с. 365-371.
- Звіздецький, Б. А. 2002. Кургани з каменними обкладками на Овручском кряже. В: *Русь в IX—XIV веках: взаимодействие Севера и Юга*. Тезисы докладов научной конференции, 19—21 ноября 2002 г. Москва: ИА РАН, с. 35-37.
- Звіздецький, Б. А. 2005. Новые данные о курганах с каменными обкладками на севере Житомирщины. В: Макаров, Н. А., Чернецов, А. В. (ред.). *Русь в IX—XIV веках. Взаимодействие Севера и Юга*. Москва: Наука, с. 281-286.
- Звіздецький, Б. А. 2008. *Археологічні дослідження в північно-східних районах Житомирського полісся (матеріали та дослідження до археологічної карти області: Коростенський, Овручський та Народицький район)*. Коростень: Тріада С.
- Іванченко, Л. І. 2004. Городище в с. Буки — форпост давньоруського кордону Західного Поросся. В: Моця, О. П. (ред.). *Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII—X ст.* Київ: Корвін Пресс, с. 111-117.
- Іванченко, Л. І., Покас, П. М. 1989. Комплекс пам'яток X—XIII ст. біля села Буки. В: Толочко, П. П. (ред.). *Проблеми історії та археології давнього населення УРСР*. Тези доповідей XX республіканської конференції, Одеса, жовтень 1989 р. Київ: Наукова думка, с. 86-87.
- Иов, О. В. 1992. Круговая керамика поселений IX—XI вв. западной части Белорусского Полесья. В: Плетнева, С. А. (ред.). *Древнерусская керамика*. Москва: ИА РАН, с. 36-47.
- Квітницький, М. В., Петраускас, А. В., Чміль, Л. В., Починок, Е. Ю. 2013. Матеріали XVI—XVIII ст. з дослідження території Білоцерківського замку (попередня публікація). *Археологія і давня історія України*, 11: Середньовічні міста Полісся, с. 178-193.
- Квятковская, А. В. 1996а. Курганы ятвягов конца I — начала II тысячелетия н. э. (устройство и типология). *Гістарычна-археалагічны зборнік*, 10, с. 58-61.
- Квятковская, А. 1996b. Этнокультурная ситуация в Верхнем Понеманье и Среднем Побужье в XI—XIII вв. (По материалам ятвяжских могильников). В: *Тэзісы дакладаў і наведаньняў беларускай дэлегацыі на VI міжнародным кангрэсе славянскай археалогіі*. Мінск: б. в., с. 40-42.
- Козловська, В. 1931. *Доповідна записка в справі утворення заповідника біля с. Буки, Велико-Половецького району на Білоцерківщині*. НА ІА НАНУ, ф. 59: ВУАК, оп. 1, спр. 391, арк. 5-8.
- Коробушкина, Т. Н. 1993. *Курганы Белорусского Побужья X—XIII вв.* Минск: Навука і тэхніка.
- Коробушкина, Т. Н., Саливон, И. И. 1990. Сельское население Среднего Побужья IX—XIII вв. (по материалам курганных могильников). *Советская археология*, 3, с. 138-149.
- Круц, В. А., Моця, О. П. 1975. *Отчёт о работе Полесской комплексной экспедиций в 1975 г.* НА ІА НАНУ, ф. 64, 1975/17.
- Кухаренко, Ю. В. 1961. *Средневековые памятники Полесья*. Москва: АН СССР. Свод археологических источников, Е 1—57.
- Лысенко, П. Ф. 1991. *Дреговичи*. Минск: Навука і тэхніка.
- Малевская-Малевич, М. В. 2005. *Керамика западнорусских городов X—XIII вв.* Санкт-Петербург: Нестор-История. Труды ИИМК РАН, XVII.
- Місяць, В. О. 1961. *Звіт про археологічні розвідки на Житомирщині за 1961 р.* НА ІА НАНУ, ф. 64, 1961/55.
- (Мовчанівський), Т. М. 1928. Вивчаємо минуле нашого краю. 2: Розкопки слов'янського могильника в с. Ягнятині. Наслідки археологічної експедиції Бердичівського музею. *Радянський шлях*, 75 (1447), с. 4.
- Моця, А. П. 1987. *Население Среднего Поднепровья IX—XIII вв: по данным погребальных памятников*. Киев: Наукова думка.
- Моця, А. П. 1990. *Погребальные памятники южнорусских земель IX—XIII вв.* Киев: Наукова думка.
- Моця, О. П. 1993. *Населення південноруських земель IX—XIII ст. (за матеріалами некрополів)*. Київ: ІА АН України.
- Орлов, Р. С., Звіздецький, Б. А. 1986. *Отчёт о разведке в Поросье в 1986 г.* НА ІА НАНУ, ф. 64, 1986/306.
- Павленко, Л. В., Павленко, С. В. 2017. Бердичівський державний історико-культурний заповідник у другій половині 20-х — на початку 30-х рр. XX ст.: археологічний аспект діяльності. *Археологія і давня історія України*, 4 (25): Дослідження археологічної спадщини Східної Волині (до 120-річчя з дня народження Ф. А. Козубовського), с. 136-182.

Павленко, С. В., Томашевський, А. П. 2014. Розвідки на території північної Житомирщини. *Археологічні дослідження в Україні 2013 р.*, с. 123-125.

Петраускас, А. В., Івакін, В. Г., Бібіков, Д. В., Павленко, С. В. 2016. Дослідження середньовічного кургану біля м. Олевськ. *Археологічні дослідження в Україні 2015 р.*, с. 38-40.

Петраускас, А. В., Коваль, О. А., Капустін, К. М., Хададова, М. В. 2013. Середньовічний Олевськ за новими археологічними даними. *Археологія і давня історія України*, 11: Середньовічні міста Полісся, с. 194-207.

Петраускас, А. В., Коваль, А. А. 2014. Использование камня в средневековых погребениях Житомирского Полесья. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Історія та археологія*, 22, с. 185-192.

Петрашенко, В. О. 1992. *Слов'янська кераміка VIII—IX ст. правобережжя Середнього Подніпров'я*. Київ: Наукова думка.

Плетнева, С. А. 1958. Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 62: Труды Волго-Донской археологической экспедиции, I, с. 151-226.

Похилович, Л. 1864. *Сказания о населённых местностях Киевской губернии*. Киев: Типография Киевопечерской Лавры.

Прищепа, Б. А. 2011. *Дорогобуж на Горині у Х—XIII ст.* Рівне: ПП ДМ.

Русанова, И. П. 1966. *Курганы полян X—XII вв.* Москва: Наука. Свод археологических источников, Е 1—24.

Седов, В. В. 1963. Дреговичи. *Советская археология*, 3, с. 112-125.

Седов, В. В. 1964. Курганы ятвягов. *Советская археология*, 4, с. 36-51.

Седов, В. В. 1970. *Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья*. Москва: Наука. Материалы и исследования по археологии СССР, 163.

Седов, В. В. 1982. *Восточные славяне в VI—XIII вв.* Москва: Наука. Археология СССР.

Седов, В. В. 1987. Балты. В: Седов, В. В. (ред.). *Финно-угры и балты в эпоху средневековья*. Москва: Наука. Археология СССР.

Седов, В. В. 1989. Земля ятвягов (племенная дифференциация). В: *Vakarų baltų archeologija ir istorija: Tarprespublikinės mokslinės konferencijos medžiaga*. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, с. 50-55.

Седов, В. В. 1999. Исторические земли Древней Руси и восточнославянские племенные образования. *Исторические запiski*, 2 (120), с. 267-292.

Тарабукін, О. О. 2013. До історії вивчення археологічних старожитностей Олевського району на Житомирщині (XIX — перша третина XX ст.). *Археологія і давня історія України*, 11: Середньовічні міста Полісся, с. 230-242.

Томашевський, А. П. 2008. Изучение систем заселения Овручской волости в Овручском проекте. В: Макаров, Н. А., Чернов, С. З. (ред.). *Сельская Русь в IX—XVI веках*. Москва: Наука, с. 50-73, рис. XVII-XXXII.

Томашевський, А. 2008. Середньовічна Овручка волость і феномен Овруцької околичної шляхти. *Наукові записки з української історії*, 20, с. 466-489.

Томашевський, А. П., Павленко, С. В. 2008. Городець. Комплекс археологічних пам'яток біля с. Городець Овруцького району Житомирської області. В: Івакін, Г. Ю. та ін. (ред.). *Стародавній Іскоростень і слов'янські гради*. Коростень: Тріада С, 2, с. 156-196.

Томенчук, Б. П. 1998. *Некрополі Галицько-Буковинського Прикарпаття IX—XIII ст.* Автореферат дисертації к. і. н. ІА НАНУ.

Томенчук, Б. П. 2006. *Археологія некрополів Галича і Галицької землі. Одержавлення. Християнізація*. Івано-Франківськ: Гостинець.

Федоров-Давыдов, Г. А. 1966. *Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов*. Археологические памятники. Москва: МГУ.

Фотинский, О. А. 1904. Могилище каменной кладки в урочище Княже Новоград-Волынского уезда. *Археологическая летопись Южной России*, 6, с. 229-231.

Фундуклей, И. 1848. *Обозрение могил, валов и городищ Киевской губернии*. Киев: Типография Ф. Гликсберга.

Шамрай, С. 1928. Деревлянські могили. Зовнішній вигляд та розташування супроти земної поверхні. В: Грушевський, М. (ред.). *Науковий збірник за рік 1928, XXVIII: Записки Українського наукового товариства в Києві тепер Історичної секції ВУАН*, с. 3-24.

Щукин, М. Б. 1976а. *Отчёт о работе Полесской археологической экспедиции Государственного Эрмитажа в 1976 г.* НА ІА НАНУ, ф. 64, 1976/104.

Щукин, М. Б. 1976b. *Полевой дневник начальника Полесской археологической экспедиции Государственного Эрмитажа 1976 г. Разведка по р. Уборть Олевского р-на Житомирской обл.* Научный архив Государственного Эрмитажа.

Яроцкий, Я. В. 1903. Могилишки по среднему течению р. Уборти. *Археологическая летопись Южной России*, 3—4, с. 173-193.

Musianowicz, K. 1950—1951. Z zagadnień osadnictwa wczesnohistorycznego, pow. Sokółów Podlaski. *Wiadomości Archeologiczne*, XVII, 4, p. 229-250, tabl. LVI-LXIII.

REFERENCES

Antonovich, V. B. 1893. *Raskopki v zemle drevlian*. Sankt-Peterburg: Tipografiia I. N. Skorokhodova. Materialy po arkheologii Rossii, 11: Drevnosti Iugo-Zapadnogo kraia.

Antonovich, V. B. 1895. *Arkheologicheskaja karta Kievskoj gubernii*. Prilozhenie k T. XV «Drevnostei». Moskva: Tipografiia M. G. Volchaninova.

Zvzdetskyi, B. A. 1997. Kurhany z kam'ianymy obkladkami v Zhytomyrskomu Polissii. In: Baran, V. D. (ed.). *Problemy pokhodzhennia ta istorychnoho rozvytku slov'an*. Kyiv: Lviv: RAS, s. 229-234.

Zvzdetskyi, B. 1999. Pro deaki pidsumky i perspektvy vyvchennia arkheolohichnykh pam'iatok Ovruchchyny. In: Pavliuk, S., Hlushko, M. (eds.). *Polissia Ukrainy: materialy istoryko-etnografichnoho doslidzhennia*, 2: Ovruchchyna. 1995. Lviv: Instytut narodoznavstva NAN Ukrainy, s. 365-371.

Zvzdetskii, B. A. 2002. Kurgany s kamennymi obkladkami na Ovruchskom kiazhe. In: *Rus v IX—XIV vekakh: vzaimodeistvie Severa i Iuga*. Tezisy dokladov nauchnoi karty oblasti, 19—21 noiabria 2002 g. Moskva: IA RAN, s. 35-37.

Zvzdetskii, B. A. 2005. Novye dannye o kurganakh s kamennymi obkladkami na severe Zhitomirshchiny. In: Makarov, N. A., Chernetsov, A. V. (eds.). *Rus v IX—XIV vekakh. Vzaimodeistvie Severa i Iuga*. Moskva: Nauka, s. 281-286.

Zvzdetskyi, B. A. 2008. *Arkheolohichni doslidzhennia v pivnichno-skhidnykh raionakh Zhytomyrskoho polissia (materialy ta doslidzhennia do arkheolohichnoi karty oblasti: Korostenskyi, Ovruchskyi ta Naroditskyi raion)*. Korosten: Triada S.

Ivanchenko, L. I. 2004. Horodyshche v s. Buky — forpost davnoruskoho kordonu Zakhidnoho Porossia. In: Motsia, O. P. (ed.). *Starodavniy Iskorosten i slov'ianski hrady VIII—X st.* Kyiv: Korvin Press, s. 111-117.

Ivanchenko, L. I., Pokas, P. M. 1989. Kompleks pam'iatok X—XIII st. bilia sela Buky. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Problemy istorii ta arkheolohii davnoho naseleennia URSR*. Tezy dopovi-

- dei XX respublikanskoj konferentsii, Odesa, zhovten 1989 r. Kyiv: Naukova dumka, s. 86-87.
- Iov, O. V. 1992. Krugovaia keramika poselenii IX—XI vv. zapadnoi chasti Belorusskogo Polesia. In: Pletneva, S. A. (ed.). *Drevnerusskaia keramika*. Moskva: IA RAN, s. 36-47.
- Kvitnytskyi, M. V., Petrauskas, A. V., Chmil, L. V., Pochynok, E. Yu. 2013. Materialy XVI—XVIII st. z doslidzhenia terytorii Bilotserkivskoho zamku (poperednia publikatsiia). *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 11: Serednovichni mista Polissia, s. 178-194.
- Kviatkovskaia, A. V. 1996a. Kurgany iatviagov kontsa I — nachala II tysiacheletiia n.e. (ustroistvo i tipologiiia). *Historychna-archeolohichnyi zbornik*, 10, s. 58-61.
- Kviatkovskaia, A. 1996b. Etnokulturnaia situatsiia v Verkhnem Ponemane i Srednem Pobuzhe v XI—XIII vv. (Po materialam iatviazhsikh mogilnikov). In: *Tezisy dokladau i paviadamlenniaiu bielaruskaj delehacyi na VI mižnarodnym kanhresie slavianuskaj archeolohii*. Minsk: b. v., s. 40-42.
- Kozlovskaja, V. 1931. *Dopovidna zapyska v spravi utvorennia zapovidnyka bilia s. Buky, Velyko-Polovetskoho raionu na Bilotserkivshchyni*. NA IA NANU, f. 59: VUAK, op. 1, spr. 391, ark. 5-8.
- Korobushkina, T. N. 1993. *Kurgany Belorusskogo Pobuzhia X—XIII vv.* Minsk: Navuka i technika.
- Korobushkina, T. N., Salivon, I. I. 1990. Selskoe naselenie Srednego Pobuzhia IX—XIII vv. (po materialam kurgannykh mogilnikov). *Sovetskaia arkheologiiia*, 3, s. 138-149.
- Kruts, V. A., Motsia, O. P. 1975. *Otchet o rabote Polesskoi kompleksnoi ekspeditsii v 1975 g.* NA IA NANU, f. 64, 1975/17.
- Kukhareenko, Iu. V. 1961. *Srednevekovye pamiatniki Polesia*. Moskva: AN SSSR. Svod arkheologicheskikh istochnikov, E1—57.
- Lysenko, P. F. 1991. *Dregovichy*. Minsk: Navuka i technika.
- Malevskaia-Malevich, M. V. 2005. *Keramika zapadnorusskikh gorodov X—XIII vv.* Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriia. Trudy IIMK RAN, XVII.
- Misiats, V. O. 1961. *Zvit pro arkheolohichni rozvidky na Zhytomyrshchyni za 1961 r.* NA IA NANU, f. 64, 1961/55.
- (Movchanivskyi), T. M. 1928. Vyvchaiemo mynule nashoho kraiu. 2: Rozkopky slov'ianskoho mohyl'nyka v s. Yahniatyni. Naslidky arkheolohichnoi ekspeditsii Berdychivskoho muzeiu. *Radianskyi shliakh*, 75 (1447), s. 4.
- Motsia, A. P. 1987. *Naselenie Srednego Podneprov'ia IX—XIII vv.: po dannym pogrebalnykh pamiatnikov*. Kiev: Naukova dumka.
- Motsia, A. P. 1990. *Pogrebalnye pamiatniki iuzhnorusskikh zemel IX—XIII vv.* Kiev: Naukova dumka.
- Motsia, O. P. 1993. *Naselenia pivdenorusskikh zemel IX—XIII st. (za materialamy nekropoliv)*. Kyiv: IA AN Ukrainy.
- Orlov, R. S., Zvizdetskii, B. A. 1986. *Otchet o razvedke v Porosse v 1986 g.* NA IA NANU, f. 64, 1986/30b.
- Pavlenko, L. V., Pavlenko, S. V. 2017. Berdychivskiy derzhavnyi istoriko-kulturnyi zapovidnyk u druhii polovyni 20-kh — na pochatku 30-kh rr. XX st.: arkheolohichnyi aspekt diialnosti. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4 (25): Doslidzhennia arkheolohichnoi spadshchyny Skhidnoi Volyni (do 120-richchia z dnia narodzhennia F. A. Kozubovskoho), s. 136-182.
- Pavlenko, S. V., Tomashevskiy, A. P. 2014. Rozvidky na terytorii pivnichnoi Zhytomyrshchyny. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2013 r.*, s. 123-125.
- Petrauskas, A. V., Ivakin, V. H., Bibikov, D. V., Pavlenko, S. V. 2016. Doslidzhennia serednovichnoho kurhanu bilia m. Olevsk. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2015 r.*, s. 38-40.
- Petrauskas, A. V., Koval, O. A., Kapustin, K. M., Khadadova, M. V. 2013. Serednovichnyi Olevsk za novymi arkheolohichnymi danymi. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 11: Serednovichni mista Polissia, s. 194-207.
- Petrauskas, A. V., Koval, A. A. 2014. Ispolzovanie kamnia v srednevekovykh pogrebeniakh Zhitomirskogo Polesia. *Visnyk Dnipropetrovskoho universytetu. Seriya: Istoriia ta arkheolohiia*, 22, s. 185-192.
- Petrashenko, V. O. 1992. *Slov'ianska keramika VIII—IX st. pravoberezhzhia Serednoho Podniprovia*. Kyiv: Naukova dumka.
- Pletneva, S. A. 1958. Pechenegi, torki i polovtsy v iuzhnorusskikh stepiakh. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 62: Trudy Volgo-Donskoi arkheologicheskoi ekspeditsii, I, s. 151-226.
- Pokhilevich, L. 1864. *Skazaniia o naseleennykh mestnostiakh Kievskoi gubernii*. Kiev: Kievopecherskaja Lavra.
- Pryshchepa, B. A. 2011. *Dorohobuzh na Horyni u X—XIII st.* Rivne: PP DM.
- Rusanova, I. P. 1966. *Kurgany polian X—XII vv.* Moskva: Nauka. Svod arkheologicheskikh istochnikov, E 1—24.
- Sedov, V. V. 1963. Dregovichy. *Sovetskaia arkheologiiia*, 3, s. 112-125.
- Sedov, V. V. 1964. Kurgany iatviagov. *Sovetskaia arkheologiiia*, 4, s. 36-51.
- Sedov, V. V. 1970. *Slaviane Verkhnego Podneprov'ia i Podvinia*. Moskva: Nauka. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 163.
- Sedov, V. V. 1982. *Vostochnye slaviane v VI—XIII vv.* Moskva: Nauka. Arkheologiiia SSSR.
- Sedov, V. V. 1987. Balty. In: Sedov, V. V. (ed.). *Finno-ugry i balty v epokhu srednevekovia*. Moskva: Nauka. Arkheologiiia SSSR.
- Sedov, V. V. 1989. Zemlia iatviagov (plemenniaia differentsiatsiia). In: *Vakary baltu archeologija ir istorija: Tarprespublikines mokslines konferencijos medžiaga*. Klaipeda: Klaipedos universiteto leidykla, p. 50-55.
- Sedov, V. V. 1999. Istoricheskie zemli Drevnei Rusi i vostochnoslavianskie plemennye obrazovaniia. *Istoricheskie zapiski*, 2 (120), s. 267-292.
- Tarabukin, O. O. 2013. Do istorii vyvchennia arkheolohichnykh starozhytnosti Olevskoho raionu na Zhytomyrshchyni (XIX — persha tretyna XX st.). *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 11: Serednovichni mista Polissia, s. 230-242.
- Tomashevskii, A. P. 2008. Izuchenie sistem zaseleniia Ovruchskoi volosti v Ovruchskom proekte. In: Makarov, N. A., Chernov, S. Z. (ed.). *Selskaia Rus v IX—XVI vekakh*. Moskva: Nauka, s. 50-73, ris. XVII-XXXII.
- Tomashevskiy, A. 2008. Serednovichna Ovrutskaja volost i fenomen Ovrutskoi okolychnoi shliakhty. *Naukovi zapysky z ukrainskoi istorii*, 20, s. 466-489.
- Tomashevskiy, A. P., Pavlenko, S. V. 2008. Horodets. Kompleks arkheolohichnykh pam'iatok bilia s. Horodets Ovrutskoho raionu Zhytomyrskoi oblasti. In: Ivakin, H. Yu. (ed.). *Starodavnii Iskorosten i slov'ianski hrady*. Korosten: Triada, s. 2, s. 156-196.
- Tomenchuk, B. P. 1998. *Nekropoli Halysko-Bukovynskoho Prykarpattia IX—XIII st.* Avtoreferat dysertatsii k. i. n. IA NANU.
- Tomenchuk, B. P. 2006. *Arkheolohiia nekropoliv Halycha i Halyskoi zemli. Oderzhavleniia. Khrystyianizatsiia*. Ivano-Frankivsk: Hostynets.
- Fedorov-Davydov, G. A. 1966. *Kochevniki Vostochnoi Evropy pod vlastiu zolotoordynskikh khanov*. Arkheologicheskii pamiatniki. Moskva: MGU.
- Fotinskii, O. A. 1904. Mogilnik kamennoi kladki v urochishche Kniazhe Novograd-Volynskogo uiezda. *Arkheologicheskaiia letopis Iuzhnoi Rossii*, 6, s. 229-231.
- Funduklei, I. 1848. *Obozrenie mogil, valov i gorodishch Kievskoi gubernii*. Kiev: Tipografiia F. Glikhsberga.
- Shamrai, S. 1928. Derevlianski mohyly. Zovnishnii vyhlad ta roztashuvannia suproti zemnoi poverkhni. In: Hrushevskiy, M. (ed.). *Naukovyi zbirnyk za rik 1928, XXVIII: Zapysky Ukrainskoho naukovoho tovarystva v Kyivi teper Istorychnoi sektiui VUAN*, s. 3-24.
- Shchukin, M. B. 1976a. *Otchet o rabote Polesskoi arkheologicheskoi ekspeditsii Gosudarstvennogo Ermitazha v 1976 g.* NA IA NANU, f. 64, 1976/104.
- Shchukin, M. B. 1976b. *Polevoi dnevniki nachalnika Polesskoi arkheologicheskoi ekspeditsii Gosudarstvennogo Ermitazha 1976 g. Razvedka po r. Ubort Olevskogo r-na Zhitomirskoi obl.* Nauchnyi arkhiv Gosudarstvennogo Ermitazha.
- Iarotskii, Ia. V. 1903. Mogilniki po srednemu techeniiu r. Uborti. *Arkheologicheskaiia letopis Iuzhnoi Rossii*, 3—4, s. 173-193.
- Musianowicz, K. 1950—1951. Z zagadniei osadnictwa wczesnohistorycznego, pow. Sokolów Podlaski. *Wiadomości Archeologiczne*, XVII, 4, p. 229-250, tabl. LVI-LXIII.

A. V. Petrauskas, D. V. Bibikov,
V. H. Ivakin, S. V. Pavlenko

THE ARTICLE DEDICATED TO THE RESEARCH OF THE MEDIEVAL MOUND NEAR THE VILLAGE TEPENYTSIA (to the Question of the Mounds with Stone Constructions at the Middle Dnieper Region)

In the summer of 2015, Zhytomyr expedition conducted archaeological research at the burial mounds at the tract of Long Niva near the village Tepenitsa Olevsky district of Zhytomyr region. As a result, the burial with a stone construction under the embankment was explored and studied. The stone cover was discovered right after the turf layer and completely covered the embankment as if it was an armor. The construction consisted of granite fragments and pieces of quartzite and sandstone. At the bottom of the embankment were stone boulders of large size that became smaller at the top of burial. At the level of the mainland around the embankment placed small ditch that had a form of two arcuate sections. Remains of a skeleton or gravel pit in the burial mound was not discovered (cenotaph). Two large fragments of the potter's pot was found on the sand pit in the central part of the embankment at the level of the ancient horizon. The practical absence of inventory does not allow date the archaeological complex clearly. A fragment of the pot can be attributed to two chronological periods: the end of IX — the first half of the X century or the second half of the XIII — XIV centuries.

The stone constructions in the burial mounds are not inherent for Old Russian time in Ukraine. Stone fixt only in slightly more than 1 % of all investigated burial mounds. The discovery of such rare complex forced the authors refer to the history of research of this type of monuments on the territory of Ukraine. In the Middle Dnieper area, burial mounds with stone structures are located in two regions: on the territory of Zhytomyr Polissya (Ubort river basin, Slovechansko-Ovruch ridge) and in Porossya.

The burial groups in Zhytomyr region were explored by the excavations of Ya. V. Yarotsky (1902), O. A. Fotinsky (1904), M. B. Shchukin (1976), B. A. Zvizdetsky (1988, 1996—1999), the exploration of V. O. Misiats (1961, 1978), A. P. Tomashevsky and S. V. Pavlenko (1996, 2006, 2013). There are 18 gravediggers with stone burial mounds on this territory currently. 42 burial mounds were excavated (more than 300 known). At the 29 burial complexes were fixed stones fragments. These sights don't occupy a separate compact area and located next to burial mounds consisting exclusively of mounds with simple earthen embankments. Only at the 7 necropolises majority burial mounds contains stones. On other monuments such burial mounds was few. Different methods of using stones have been recorded in investigated burial mounds. Often different variants of stone designs are fixed in one monument. Different kinds of stone were used for constructions: sandstone, granite, quartzite. In burial mounds with stone structures under the embankment are fixed various types of burial ceremony (cremation on the site, cremation on the side, inhumation on the horizon, inhumation in undermount pits, cenotaph). The ritual is accompanied by typical Slavic equipment. The earliest complexes are dated by the X century, the most recent are the second half of the XIII century.

Stone barrows Porossya are known since the middle of the nineteenth century (about 500 individual complexes was fixet). They were discovered by V. B. Antonovych (70° of XIX century), T. M. Movchanivsky (1928), V. Ye. Kozlovskaya (30° of the XX century), R. S. Orlov and P. M. Pokas (1986, 1988). 9 burial mounds with stone constructs under the embankment are known on the territory of Porossya. 78 monuments have been investigated at 5 a monuments, 37 of them — with stone crepes (the structure was mostly fixed in the of circle form of boulders, which engird the embankment). The burial ceremony and accompanying equipment are typical for Slavic monuments.

There are two main hypotheses about the origin of this type of monuments. According to the first, the stone structures in the mounds are a purely practical tradition of local people, which arose in the territories characterized by significant presence of the stone (O. A. Fotinsky, V. B. Antonovych, A. V. Petrauskas). According to the second hypotheses, use of a stone is a tradition of the Slavic alien population. Ya. V. Yarotsky considered that this is a memorial of the Dregovichi burial mounds of Zhytomyr Polissya, Western Balts (Yotvingians) — I. P. Rusanova, B. A. Zvizdetsky, A. P. Tomashevsky, mixed Baltic-Dregoviches population — V. V. Sedov and A. P. Motsia. The tradition of using stones in the burial mounds of Porossya was explained by the borrowing of the elements of the burial ceremony of the nomads S. V. Shamray, I. P. Rusanova and O. P. Motsia. Influenced by the coming population from the western and northern territories of Old Rus — L. I. Ivanchenko. Some researchers have ruled out both hypotheses.

Keywords: Zhytomyr Polissya, Porossya, Ubort River, burial mounds, funeral rite, stone constructions, cromlech, creped, armor, cenotaph, inflatable burial, Old Russian time, Western Balts, Yotvingians, Dregoviches, Nomads.

Одержано 15.12.2018

БІБІКОВ Дмитро Валентинович, молодший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, пр. Героїв Сталінграду 12, Київ, 04210, Україна, bibikov@bigmir.net.

BIBIKOV Dmytro Valentynovych, Junior Research, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Heroiv Stalingrada ave. 12, Kyiv, 04210, Ukraine, bibikov@bigmir.net.

ІВАКІН Всеволод Глібович, кандидат історичних наук, завідувач відділу, Інститут археології НАН України, пр. Героїв Сталінграду 12, Київ, 04210, Україна, wniaz16@ukr.net.

IVAKIN Vsevolod Hlibovych, PhD, Head of Department, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Heroiv Stalingrada ave. 12, Kyiv, 04210, Ukraine, wniaz16@ukr.net.

ПАВЛЕНКО Сергій Васильович, молодший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, вул. Володимирська, 3, Київ, 01001, Україна, pavlenko@iananu.org.ua.

PAVLENKO Serhii Vasylovych, Junior Research, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Volodymyrska str. 3, Kyiv, 01001, Ukraine, pavlenko@iananu.org.ua.

ПЕТРАУСКАС Андрій Валдасович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, вул. Володимирська, 3, Київ, 01001, Україна, petrauskas@i.ua.

PETRAUSKAS Andrii Valdasovych, PhD, Senior Research, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Volodymyrska str. 3, Kyiv, 01001, Ukraine, petrauskas@i.ua.